

Ambrus Zoltán az író és a könyvgyűjtő

FALLENBÜCHL ZOLTÁN

1981-ben százhusz esztendeje, hogy született: 1982-ben ötven éve, hogy elhunyt. Ez a kettős évforduló alkalmat ad arra, hogy felidézzük az író emlékét.

Ha egy íróra mondhatjuk, hogy a könyv és betű szeretetét már a családjából hozta magával, úgy Ambrusra ez kétségkívül áll.

Édesapja, Ambrus József 1825-ben született Csíkszentkirályon, lófőszékely családból, tehát a székely társadalom középrétegéből eredt. Mádéfalva után azonban a szegényebb lófőket is besorozták a határőrsgébe, így Ambrus eleit is. A nagyapa állatorvos volt. Egyik könyvét, Wolstein Amadeus Johann munkájának magyar fordítását, eredeti szép zöld selyem kötésben, az író haláláig kegyelettel őrizgette és az megvolt később is a család tulajdonában egészen a gödöllői könyvtár pusztulásáig. Az ifjabb Ambrus Józsefet a család papnak szánta. Csíksomlyón, majd Vajdahunyadon tanult, s már nem sok ideje volt hátra tanulmányai befejezéséig és pappászenteléséig, mikor a világ hirtelen nagyot fordult. 1848 őszén tanára, Csiszér páter azzal lépett diákjai elé: „Fiúk, a haza veszélyben van. Én elmegyek honvédnek!” Kiürült a szeminárium, a kispapok katonának álltak; Ambrus József is. Kétszer sebesült meg; először már Alibunárnál, másodszor, súlyosabban, Isaszegnél. Amint újra fegyvert foghatott, visszatért csapatához. Ott volt Világosnál, s mikor a sereg oszlani kezdett, ő is elindult Erdély felé. De nem jutott messzire. Seprősön a Czárán földbirtokos család szállást adott a bujdosó honvédnek, házitanítóként alkalmazva gyermekei mellé a már akkor több nyelvet beszélő művelt fiatalembert. Mikor azután a viszonyok némileg enyhültek, Ambrus József az Északkeleti Vasúttársaságnál helyezkedett el tisztviselőként. Debrecenben kapott állást, itt ismerkedett meg későbbi feleségével is.

Speth Vilma, a feleség maga is érdekes családból származott. A Speth nemzetség Délnyugat-Németország területén igen elterjedt, ősi familia, Speth Vilma dédapja mint orvos Mária Terézia idejében jött Magyarországra. és seborvos volt nagyatyja, Speth Fülöp is, természettudományos érdeklődésű ember, aki kémiai kísérlet közben robbanásba halt bele. A család az idők folyamán már teljesen megmagyarosodott; Speth Ferenc, Vilma édesapja már magyarosan két t-vel írta a nevét. Gazdatiszt, majd bérlő volt — mint Vörösmarty édesapja is. Vilma édesanyja, Kovacsóczy Jo-

hanna, a reformkor neves, de ma már elfeledett lapszerkesztőjének, Kovacsóczy Mihálynak volt a testvérhúga. A Spett és a Kovacsóczy családban a magyar, a latin, a német nyelv mellett a francia is járta. Nemcsak divatból, hanem elsősorban azért, mert a Kovacsóczyak anyai ágon a Rákóczi-szabadságharc után Franciaországba emigráltak Polareczkyekkel tartottak rokonságot, és régi olvasó, tájékozott emberek lévén, igényük volt a nyelvismeret. A francia kulturális orientációt Ambrus Zoltán már szüleitől, sőt őseitől készen kapta.

Mikor 1860-ban Ambrus József és Spett Vilma Debrecenben házasságot kötnek, egy új, csupán fizetésre támaszkodó értelmiségi család alapjait vetik meg. Spett Ferencet, az apóst, tönkretette anyagilag az 1848/49-es szabadságharchoz való hűsége; minden készpénze Kossuth-bankóiban volt és így elértéktelenedett. Ambrus Józsefnek volt ugyan egy kis földvárómánya a Székelyföldön, de hozzá sok testvére is; így az új tűzhelyhez nem remélhetett támogatást. A fiatalok azonban nem bánták a kezdeti szűkös éveket; jókedvűen dolgoztak és sokat olvastak.

Az elsőszülött, Ambrus Zoltán 1861. február 28-án született Debrecenben, a Szent Anna-utcában, a kálvinista város katolikus negyedében. Szinte szimbólum ez, egyfajta kisebbségi sors, különállás tudata már a zsenge gyermekkorban is. Debrecen az első iskolaévek színtere is. Ezek az emlékek, ötven évvel később, elemi erővel törnek majd fel *A tóparti gyilkosság* című kisregényében.

Erdélyi hagyomány, magyar környezet, értelmiségi helyzet, irodalmi érdeklődés segítik az írókat abban, hogy azzá váljon, amivé lett: rangos magyar íróvá.

Első olvasmányai a *Biblia* és a *Szentek Élete*. A két szépen illusztrált kötetet mindvégig megőrizte könyvtárában. De nemcsak vallás erkölcsi ismereteit gyarapítja, hanem érdeklődik a szépirodalom is. Shakespearet és Cervantest szerette; ezeket a köteteket is megőrizte. Sokkal később majd, ötvenes éveiben, Cervantesről írt tanulmányával lép be az Akadémia tagjai közé is. De most még inkább a történet érdekli, nem az író.

A színház is már gyermekkori élmény. Ebben közrejátszott, hogy édesanyjának egyik rokona, Foltényi Vilmos, aki a gödöllői Grassalkovics-uradalom mérnöki irodáját hagyta ott az „életet jelentő deszkák” kedvéért, ekkoriban a debreceni színház közkedvelt bonvivant-színésze. Alakja az említett kisregényben Boldényi bácsi-ként jelenik meg. Az ő révén ismerkedik meg a gyermek Ambrus Zoltán nemcsak a színművekkel, az előadásokkal, hanem a színház egész belső életével, technikájával is. Ez a meghitt kapcsolat a színházzal egész pályafutásán végighúzódik. Nemcsak az írói munkásságban bukkannak fel minduntalan színházi motívumok, hanem úgy ismerik meg, mint színházi szakembert, noha ő maga sosem szerepelt sem előadóként, sem rendezőként nyilvánosan.

1871-ben a család néhány évi biharmezőkeresztesi tartózkodás után Budapestre települ át. Világa eddig Debrecen volt és a mezőkeresztesi, ma is meglévő vasútállomási épület — ez is meg-megjelenik novelláiban — most egy új nagy élmény; a nagyváros, az éppen fellendülőben levő metropolis hat rá, a maga sokrétűségével, fény- és árnyoldalaival egyaránt. Ő maga is együtt válik nagyvárosivá Pesttel, melyből ekkor lesz Budapest, és így

1. Ambrus Zoltán arcképe. (1928 körül)

lesz a nem helybeli születésű Ambrusból az évek során irodalmunknak talán az első igazi nagyvárosi, budapesti írója.

A hatásokat azonban nem szabad eltúlozni. A gyermek Ambrusban erős egyéniség lakozik, s ez az erős egyéniség a maga módján dolgozza fel az őt ért hatásokat. Sem a nagyvárost, sem a színházat *nem fogadja el úgy, ahogyan van*. Javítani akar, küzd a jobbért, szót emel az általa helytelenként felismert ellen. Így alakul ki benne a bírálói alkat. Határozott véleménye van mindenről és ennek a véleménynek hangot is akar adni. Ezt az alkatát már tanárai is felismerték a pesti piarista, majd a budai királyi

2. Az Ambrus—Spett—Kovacsóczy család csoportképe (1870 körül). Ambrus Zoltán, mint kisfiú, két leánytestvére közt elől középen a földön ül. Mögötte édesanyja Ambrus Józsefné Spett Vilma (ülő sorban balról a negyedik); mellette édesanyja, az író nagyanyja, özv. Spett Ferenéné Kovacsóczy Johanna, Kovacsóczy Mihály reformkori író és lapszerkesztő testvérhúga (jobbról a harmadik). Az álló sorban balról a harmadik Ambrus József, Ambrus Zoltán édesapja (folesége mögött). Mellette, papi civilruhában sógora, Spett Gyula (jobbról a harmadik). Az ő segítségével jutott ki Ambrus Zoltán Párizsba.

katolikus főgimnáziumban és kedvelték az aktív, minden iránt érdeklődő ifjút. Nem véletlen, hogy első nyomtatásban megjelent műve, az 1879-ben még T. Z. jelzéssel közzétett ismertetés Björnson akkor műsorra került *Leonarda* című színművéről. Ekkor még nem több tizennyolc évesnél. A bírálólat feltűnést kelt, s ettől kezdve az újságok szerkesztői szívesen veszik írásait.

A szép sikert hamar gyász követi. Édesapja, ki nemrég lépett csak elő az Északkeleti Vasúttársaság reklamációs irodájának főnökévé, 1880 tavaszán hirtelen megbetegszik. Az orvosok arra a sebre gyanakszanak, melyet az isaszegi csatában a vállába kapott golyó okozott. Jó levegőt tanácsolnak számára. Így az egész család a nyár folyamán a közeli, egészséges fekvésű Gödöllőre megy nyaralni, ahova Ambrus Józsefnét régi családi emlékek is fűzik: nagyszülei, dédszülei éltek itt mint uradalmi hivatalnokok. A Kálvária néző földszintes házban vesznek ki lakást, a mai Erzsébet-park mellett. Ambrus Józsefen azonban a jó levegő és az orvosi tudás már nem segíthet. A Kálváriára néző szobában fejezi be júliusban földi pályafutását, harmincegy évvel az isaszegi csata után; ott is temetik el, néhány száz méternyire az ütközetben elesett bajtársaitól.

Különös, de ebben a bérelt házban, ugyanabban a szobában, ahol a nagypapa meghalt, születik tizennégy évvel később unokája, Mihály Dénes, a televízió feltalálója.

Ettől az időtől kezdve Gödöllő különös szerepet játszik az író és egész családjá történetében. Előbb itt nyaralnak, szinte rendszeresen, időről-időre kivett bérlakásokban, majd, 1897-től saját házban, a Lovarda utcában. Ez a ház, a Lovarda utca 2 (később, átszámozva, a II. világháború után 6. szám) fogadja később magába az író halála után könyvtárának nagyrészét is.

Az édesapa halálával az ifjú Ambrus Zoltán felett beborult az ég. A szeretett szülő elvesztéséhez anyagi gond is járul, mert az édesanya kap ugyan özvegyi nyugdíjat, de keveset. Így a fiatalembernek korrepetálnia kell, az akkori idők szokása szerint, jómódú, de szerény képességű iskolatársaival. Azért nem csügged. A jogra iratkozik be az érettségi után, amellet a Szénásy-féle ügyvédi irodában irnoki, illetve joggyakornoki munkát végez. Amit keres, részben haza adja, részben könyvekre és színházjegyekre költi. Az irodában, mely mágnások ügyeit viszi, megismerkedik a társadalmi problémákkal. Az ügyvédségből kiábrándul: nem az igazságszolgáltatás, hanem a magánérdek vezeti az ügyvédet. Ő inkább bíró szeretne lenni.

Szépen halad a tanulással s közben megnyílik előtte a pesti társasélet is, írókkal, színészekkel ismerkedik meg.

De még többet szeretne tanulni; s így vetődik fel egy hosszabb párizsi utazás terve.

Ez időben a *Nemzet* című lapnak dolgozik, több-kevesebb rendszerességgel, de az ügyvédi irodát elhagyva, állandó jellegű állást is szerez a Földhitelintézetnél. Arany László osztályán működik irnoki minőségben; főnökének segítségére van az időközben elhunyt Arany János hagyatékának rendezésében.

Az utazás terve egyre közelebb kerül. Már előbb is tett nyári szabadság alatt európai körutakat. Most a cél: egy-két félév hallgatása a Sorbonne-on.

1885 az az esztendő, amikor a álom megvalósulhat. De minden álom megvalósulásának vannak feltételei. Az övének is. Az Ambrus és a Spett családban szokásos erős rokoni összetartás teszi lehetővé számára a kinttartózkodást. A Földhitelintézet csak fizetéstelen szabadságot ad, a pénzt a nagybátyja, Spett Gyula plébános adja. Spett Gyula maga is *homme des lettres*: fordít franciából, Bougeaud Emil: *A kereszténység és korunk* című művének részben fordítója, részben kiadója, de cikkez is, Szentannai irodalmi névvel. Hogyne támogatná unokaöccsét; hiszen idegen szegény diákokat is taníttat, segít mindenkin, akin csak tud.

Az új nagy élmény tehát Párizs. Ambrus nem ment ki előkészület nélkül. Ekkor már szinte tökéletesen beszél franciául, úgy, hogy nyelvi nehézségei — az első párizsi kifejezések megismerése után — nincsenek. De a megélhetés sokba kerül odakint, s az irodalmi élettől sem akar elszakadni. Ezért a *Nemzet* számára tárcacikkeket, színházi és irodalmi ismertetéseket küld Párizsból. A lap kiküldött tudósítójának tekinti ugyan, de a valóságos kis tanulmányoknak beillő cikkeket nem tudja úgy megfizetni, ahogyan ez a kinti élethez szükséges lenne. Ráadásul Ambrus búvárkodik a nagyváros

könyvkereskedéseiben is, szeretne könyveket venni; de ehhez a *Nemzet* honoráriumai nem elégségesek. Marad főbázisnak a nagybácsi támogatása.

Párizsban Ambrus megismerkedik az ottani irodalmi és művészeti élettel, de találkozik a kint élő magyar kolónia tagjaival is. Karlovszky Bertalan, Justh Zsigmond a barátai; egy időben ott tartózkodik Jászai Mari is. És ott barátkozik meg későbbi sógorával, Mihály Józseffel, a műfordító tanárral, az *Egyetértés* című lap munkatársával is.

Főként természetesen tanul. Ott van a Sorbonne-on, az egyetemi előadásokon, de ott van mindenütt, ahol valamit látni, hallani, tapasztalni lehet. Olcsó kis szállóban lakik. Megfigyeli lakótársai életét. Ez számára később irodalmi és lélektani nyersanyag is, amit majd novelláiban dolgoz fel. De most még inkább tanul. Az sem dőlt el végérvényesen, hogy megmarad-e az irodalmi és színibírálatnál, vagy önállóan is fog-e írni? Gyermekkorában már írt verset, regényt, novellát; de most egyelőre inkább a bírálat foglalkoztatja még. A kor Párizsa nagyon alkalmas a tájékozódásra. 1885-ben vagyunk, tizennégy évvel egy Franciaország számára elvesztett háború és egy forradalom leverése után. A jobb- és a baloldal most is csatázik, az irodalmi, művészeti élet azonban pezseg, a gazdasági élet dinamikusan fejlődik. Párizs tele van emigránsokkal, bevándorlókkal, szerencselovagokkal; sokan a nemzeti kereteket szűknek érzik. Sok mindent lehet hallani a vendéglőkben ebéd vagy vacsora közben is. Társasági életre is sokféle mód nyílik. Számos későbbi novella és a háborúellenes *A kém* című kisregény élményanyaga itt, most rakódik le a lelkében.

Egy esztendő telik el, amikor hazatér Párizsból, hogy befejezze tanulmányait és újra elfoglalja íróasztalát a Földhitelintézetnél. Visszazökken a kerékvágásba, csakhogy...

Aki hazatér Párizsból, óhatatlanul elégedetlen az itthoni állapotokkal. Az irodalom kevés ember ügye. A politika meddő szócséplés, frázis. El kellene érni a nagy nyugati országok kulturális színvonalát idehaza is, olvasóközönséget teremteni az újabb irodalom számára...

A feladat az irodalomra várna: de a régi nagy írói nemzedékből már kevesen vannak. Petőfi, Vörösmarty már rég nem élnek; nemrég Arany is meghalt. Madách, Tompa, Kemény mind a sírban vannak már. Jókai van a zeniten, de ő nem igényel irodalmi vezetős szerepet, megelégszik a régebbi dicsőséggel. Az irodalmi életnek viszont kellene egy vezető személyiség. A fiatalokra vár, hogy irodalmi vezetőt válasszanak maguknak. Mert a közjogi, meddő vitákba merülő magyar társadalom számára nagyon fontos az olvasott és a deklamált szó: az irodalom és a színház. Nyelvében él a nemzet; most lenne meg a lehetősége annak, hogy a soknemzetiségű országban, a magyar nyelv potenciális fölényével, legalább a lényeges dolgokban, közös akaratot alakítson ki a nemzet. Ez az előrejutás útja, nem a vitakozás.

Az értelmiségi ifjúság vezérének szerepére a Párizsból jött Ambrus nagyon alkalmasnak látszik. Nyelveket beszél, egyetemes európai tájékozódású, ismeri helyünket a világban. Amellett szinte reprezentánsa a magyar értelmiségi középrétegnek. Nem az agrárvilágba visszahúzódó, mint Gozdsu vagy Justh, hanem urbánus. Nem mágnás, vagy mágnásorientált, bár sokban konzervatív. Nem újabb bevándorló, asszimilált, hanem gyökeresen

magyar. Az irodalmár ifjúság sokat beszél róla, irodalmi kávéházakban, szerkesztőségekben benne látják a nemzeti és az egyetemes emberi értékek társadalmat, és érti az irodalom, a sajtó és a színház szerepét az itt is áhitott intézményrendszerben, melynek nálunk még csak a váza van meg. Ismeri a francián kívül az angol, a német, olasz, spanyol és az orosz irodalmat is. Van összehasonlítási alapja. Úgy gondolják a fiatalok, hogy ő lesz az irodalom vezére.

Ambrus csak vonakodva vállalja ezt a szerepet. Ő inkább maradna a bírálathoz; nem kíván szerepelni. Párizsban Renan szkepszise azzal a hatással volt rá, hogy ne kívánja a vezetést, mely úgyszólván mindig problematikus. A fiatalság viszi magával — nem ő keresi az irodalom-szervező magatartást. De ha egyszer már kívánják tőle, hát ellátja.

Első novellája, a *Messziről jött levelek* 1886-ban jelenik meg az *Ország-Világ* című lapban. Műfajilag itt dől el a későbbi novellista sorsa. A novella nagy feltűnést kelt. Szokatlan a téma is. Egy 1848-as osztrák tiszt Magyarországon élő özvegyéről szól, aki férje sírját ápolva egyre várja tőle távol élő katonatiszt fiának leveleit. Nem jön rá, hogy a leveleket nem a fia írja. Az már régen föbelőtte magát valamilyen ügyből kifolyólag; de egy barátja egyre küldözi az anyának szóló leveleket, hogy a szegény öregasszonyban tartsa a lelket... Ha valaki úgy gondolná, hogy ez irodalmi motívum: annak meg kell gondolnia, hogy nem: ez motívum az életből. 1849, 1856, 1859, 1866, 1871 után számos katonaözvegy élt Európában, akinek keserű sorsa volt, hogy férje emlékének és távoli gyermekeinek éljen. Ambrus édesanyja maga is szorgalmasan ápolta férje sírját Gödöllőn... A novella azért is figyelmet keltett, mert Arad, Újépület, Haynau után a magyarság zöme gyűlölettel gondolt az osztrákokra. A novella humanizmusa azonban sajnálatot tudott ébreszteni az 1849 sebeit még ki nem hevert, sokban osztrákkal olvasóközönség előtt a volt ellenség hozzátartozója iránt. *Ez* az ambrusi magatartás egyik első irodalmi megnyilvánulása volt.

Közben írja a lapoknak tárcacikkeit és végzi mindennapi hivatali teendőit. Főnöke, Arany László, az Arany János-hagyaték feldolgozásánál erősen igénybeveszi a segítségét. Ő javítja ki barátja, Justh Gyula egyik másik regénykéziratát is. A kávéházakban úgy hallgatják irodalmi ítéleteit, mint a megfellebbezhetetlen orákulumot. Ignotus, Krúdy még sokáig emlékeznek erre az időszakra. A kávéházakban folytatott irodalmi vitákat nem őrizte meg sem napilap, sem monográfia. Azonban Ambrus olyan tekintélyre tett szert e viták során, hogy morálról, társadalomról, irodalomról, művészetéről, sőt még a politikáról vallott nagyon határozott nézeteit vagy teljesen el tudta fogadtatni társaival, vagy legalábbis tiszteletet tudott nekik szerezni. Sajátos ötvözet volt az övé: konzervatív és progresszívista, össze-európai és magyar, keresztényi és pozitívista egyszere. Mindenről jól kialakult véleménye volt. Konzervatívizmusa morális jellegű, a kétvezre-des keresztény gondolkodáson alapuló, szociális programja messzemenően kizsákmányolásellenes, a sokaság érdekeit védő, szinte osztályharcos. A kettő azonban nála egyesül, az emberiség erkölcsi haladásába, tökéletesedésébe vetett reménnyel. Bizonyos, hogy sokat és sokfélét olvasott. De

nem őt alakították olvasmányai — ezek lényegén, karakterén nemigen változtattak — hanem ő használta fel olvasmányanyagát saját nézetei, szemlélete továbbépítéséhez. Nem receptív, hanem expresszív alkat volt, és ez már korai írásaiban is megnyilvánul. Hatásának talán éppen egyéniségének ereje volt a kulcsa.

Felmerül a kérdés: mi volt abban az időben a fiatal írók törekvése, és mi volt az, amiben Ambrust példaképnek tekinthették?

Az ifjú írónemzedéknek voltak, sokszor határozottan meg sem fogalmazott, tartalmi és formai törekvései, melyeknek érvényesítéséhez azonban először az akkori uralkodó kritika frontját kellett áttörni.

Greguss Ágost esztétikáját, annak hegeli szellemét, elvont kategorizálását az új nemzedék gátlónak érezte. De még erősebb volt az ellenézés utódával, Beöthy Zsolttal szemben, ki a népnemzeti irodalmi irány monopolhelyzetét kívánta megerősíteni és aki valósággal esztétikai diktátorként lépett fel, ezzel azonban magát a népnemzeti irányt is a provincializmus veszélyébe hozva.

A fiatal nemzedék írói több helyet kívántak a korproblémáknak, különösen a társadalmi struktúra változásával, jelesen az urbanizációval járó kérdéseknek is az irodalomban. Darwin és Taine hatására a kiválás és az öröklődés, a lélektani, személyiségi problémák, egyén és külvilág ütközésének kérdései, a társadalmi átrétegződés foglalkoztatják őket. Őszintébb, nem túlidealizált és nem is sablonokba vagy jelszavakba szorított írói megnyilvánulást igényeltek; ezzel együtt a műfajbéli kísérletezés több lehetőségét, a kötött esztétikai normák enyhítését is szerették volna elérni; az addig meglehetősen domináns líra helyett a prózai elbeszélő mű felé keresték a formai kibontakozást. Mindez azonban akkor az irodalmi tekintélyekkel szemben nagyobb függetlenséget is jelentett.

Ambrus ugyan nem vállalta sem Taine, még kevésbé Darwin determinizmusának képviselőjét — igyekezett belsőleg is minden irányzattól függetlennek maradni. Ezt önkritikus szelleme is így sugallta. Tudta ugyanis, hogy minden irányzathoz való csatlakozás előbb-utóbb függőséget jelent. Megelégedett azzal, hogy az új szempontokat, egyéniségének megfelelően felhasználja. Viszont ugyanakkor megtette azt, amit akkor többi író társai nem tudtak vagy nem mertek megtenni: magára vállalta a polémiát, a küzdelmet az irodalmi tekintélyekkel, Beöthy Zsolttal, az egyetemi irodalmi tanszékkel, sőt az Akadémiával szemben is, az új irodalomért. A lélek-ábrázolás nagyobb differenciáltságának jogát, a fekete-fehér norma árnyaltabb feloldását kívánta és számonkérte a nagyváros — kevésbé a falu — problémái iránti megértést az irodalom hivatalosaitól. Különösen érzékeny volt az őszinteség kérdésében. Ambrus meggyőződése az volt, hogy az őszinteség a problémák felvetésében a megoldás első feltétele — ha azok a problémák egyáltalán megoldhatóak. Bírálataiban nem kímélte a hatalmasok hiúságát, s ezzel sok ellenséget is szerzett magának, viszont ugyanakkor bátorságot öntött a fiatalabb írónemzedékbe, s ezzel végül sikerült is frontáttörést elérnie.

Az 1887. és 1888. évek rövid boldogság és szörnyű tragédia időszaka Ambrus életében.

Társaságban megismerkedik egy nagyon szép és igen művelt, csendes és jólelkű leánnyal, Tormássy Gizellával. A leány édesapja temesmegyei főszolgabíró volt, résztvett az 1848/49-es szabadságharcban; a kiegyezés után szabadelvűpárti képviselő volt, de ekkor már nem él. Gizella édesanyja a Martinovics-perből ismert Laczkovits család sarja. A leány irodalmi hajlandóságú: novellája és műfordítása jelenik meg az Ország-Világ folyóirat hasábjain, amellet nagyon szépen tud zongorázni is. A Tormássy család tagjai, mivel vagyonukat nagyrészt elvesztették, szerény polgári viszonyok közt élnek Budapesten, bérlakásban, a Huszár-utcában.

Ambrus Zoltán és Tormássy Gizella vonzalma szerelemmé erősödik. 1887. júniusában kötnek házasságot. Az ezt követő esztendő az író életének legboldogabb szakasza. 1888. májusában egészséges szép kisleányuk születik, kit Gizella névre keresztelnek. A fiatal anya azonban három héttel később belehal a szülést követő komplikációba.

Ambrus teljesen össze van törve. Apátiájából édesanyja emeli ki. Őhöz költözik a józsefvárosi Zerge (ma: Makarenkó) utcába. Az édesanya veszi gondjaiba a félárva kisleányt is, akit ezután már ő nevel.

A tragédiába belebetegedett Ambrus 1889-ben Lublófürdőre utazik üdülésre. Itt új élmény várja, mely irodalmi munkásságának döntő fordulatot ad. Megismerkedik egy Marianne von Hohenbrunn nevű szép és művelt, jólelkű, ugyanakkor igen gazdag osztrák leánnyal, aki nagyon megszereti Ambrust. Kész lenne arra is, hogy egy katonatiszttal való eljegyzését felbontsa, csakhogy Ambrus neje lehessen. De az íróban annyira él elhunyt feleségének emléke, hogy nem tud új házasságra gondolni; pedig a leány nagyon szimpatikus neki is. Ambrus rövid boldogságának történetéből és a lublói találkozásból irodalmi alkotás fakad: a *Midas király*.

A képzeletbeli elemekkel is bőven átszótt regény folytatásokban jelent meg a Magyar Hírlap hasábjain 1891. szeptembere és 1892. márciusa közt. A közönségnél nagy feltűnést kelt, az íróvilág különleges figyelemmel kíséri. A szubjektív élmények, bár megváltoztatott formában és a lélek spon-tán, szabad ábrázolása a kor irodalmában itt törnek át talán a leghatásosabban. De ugyanakkor a *Midas király* az intellektuális reflexiók regénye is.

Az olvasó számára meglepő, mi mindent talál a *Midas király*-ban.

A történet maga nem nagyon bonyolult. Bíró Jenő festőművész, aki megcsömörlött a párizsi művészelettől és az ottani érvényesülési módoktól, hazajön Budapestre és Kőbányán rajztanár lesz. A külsőerzéstvárosi bérházban, ahol lakik, egyik házbeli ismerőse szeretné hozzáadni a leányát. Bíró azonban jobban érdeklő az ugyanebben a házban özvegyasszony nővérével együtt teljes visszavonultságban élő, hajdan jobb napokat látott művelt és előkelő leány, Völgýessy Bella, aki féligmeddig már elszánta magát a házasságra egy katonatiszttal, aki iránt azonban becsülésnél egyebet nem érez. Bíró és Bella szemérmes, lassan érlelődő szerelme boldog házassággal végződik, melyben a mindennapok apró nyomorúságait is megszépíti az egymásért élés és Bíró ihletettségből kibontakozó festői művésze, amit azonban a külvilág sehogy sem akar elismerni. Mikor kisfiúk, Palika megszületik, Bella meghal. És éppen az ő halála napján beáll a fordulat Bíró elismertetése ügyében. Ettől kezdve, mint a frígiai monda Midás királyának, minden arannyá válik a keze alatt, minden sikerül neki.

3. Ambrus Zoltánné Tormássy Gizella (1867–1888) az író első felesége, leányának édesanyja. Ő volt a „Midas király” című regény Völgýessy Bellájának ihlető élő alakja, mintaképe.

Vagyon, összeköttetés, bámulat, kitüntetés: minden^r osztályrészéül jut, csak a boldogság nem. Feleségét sehogy sem tudja elfelejteni. Elkeseredésében már-már öngyilkosságra gondol; de kislánya sírása visszatartja a végzetes lépéstől, melyre a sátán csábítja. A regény második részében Bíró nagyvilági életét ismerjük meg. Sikersorozatában is gyötri az a gondolat, hogy eladta

a tehetségét, a gazdagok és hatalmasok szolgálatába szegődött, s elhagyta ihlete is. Már csak a rutin viszi előre. Ebben az állapotban találkozok Trouville-ban Galanthay Masa grófnővel, egy kedves, csinos, szeleburdi, de nagyon gazdag és talán túlságosan is művelt leánnyal, aki mentes az előítéletektől és aki megnyeri a festő rokonszenvét. Bíró részéről ez nem szerelem, de annál inkább az Masa részéről. A makacs lány, családjá ellenére, elhatározza, hogy a festő felesége lesz. Bíró, kisfia, Palika érdekében kapitulál és feleségül veszi a grófkisasszonyt. Nem boldog. S mikor Masa rájön, hogy Bíró titokban első felesége emlékének él, s valóságos szentélyt rendez be neki — a festő nem bírja tovább a kettősséget, főbelövi magát.

A regényben domináns a lélekrajz: a spleentől a boldogságon át a kétségbeesésig ívelő belső átalakulás rajza. Amellett azonban a nagyon intellektuális Bíró lélekábrázolása, tépelődései során az író módját talál arra, hogy a kor minden problémájáról elmondja a maga nagyon is határozott véleményét. Sőt, túlhaladva a korproblémákon egyetemes emberi, világnézeti kérdéseket feszeget, s azokat minden oldalról megvilágítva, a maga módján rájuk választ is ad.

Az első rész még egészen regényszerű, bár ebben is van egy interpolált novella, a *Mese a kakastollas emberről*. A második rész azonban már a szó szoros értelmében „formabontó”-nak mondható. Levelek, naplórészletek — Masa reflexiói — feszítik szét a hagyományos keretet. Mindez akkor rendkívüli figyelmet keltett, kivált az íróemberek között. Ez a fajta többrétűség új volt a hazai írók számára. A későbbi irodalomtörténetírás egyes képviselői Baskircsev Mária naplójának hatását vélik felfedezni itt a regényre; a napló ebben az időben jelent meg franciául Párizsban. Csakhogy a regény ekkor már régen készen volt Ambrus koncepciójában, úgy hogy az olvasmány-hatás lehetőségét nyugodtan kizárhatjuk, legfeljebb időbeli coincenciáról lehet szó. Azt is meg kell jegyezni, hogy ez a műfaji váltokozás a regényen belül a történet egészét nem bontja meg. Viszont a sok apró reflexív részlet, mely a történethez csak Bíró vagy Masa lélekábrázolásának összefüggésében kapcsolódik, tulajdonképpen önállóan is megállna, mint valamilyen publicisztikai cikk, esetleg aforizma, lebilincseli az olvasó figyelmét. Érezhető a regényen, hogy Ambrus előbb publicista volt, azután novellista és ezután lett regényíró. Ezért az irodalomtörténészek közül némelyek a *Midas király*-t „roman à thèse”-nek, tézisregénynek tartják. A Midas azonban több ennél: hatalmas összefoglaló körképe a nyolcvanas évek magyar és összeurópai intellektuális problémáinak, világszemléletének, művészetének. Elgondolkoztató, nem könnyű fajsúlyú olvasmány, igen terjedelmes is; ezért a kiadók csak évek múlva vállalkoztak kötetben való megjelentetésére, akkor, amikor az intellektuális igényű közönség számára már megnőtt. A regény azóta is mindig megtalálja olvasótáborát. 1906 és 1967 közt több, mint tíz kiadásban jelent meg, általában tizezren felüli példányszámban. Ma is ez Ambrus legismertebb regénye, s vele ifjan, már harmincéves korában a magyar irodalom élvonalában kapott helyet.

Annak az írónak, aki szinte egy lélekzetvétele már ifjan ilyen művet alkot, újabb munkáival ismét bizonyítania kell a közönség előtt. Azok,

akik a *Midas király*-nál kifogásolták a terjedelmet és a „formabontás”-t, a következő regénynél el kellett, hogy nemuljanak. A *gyanú*, mely 1892-ben jelent meg, szinte azonnal a *Midas* után, csaknem ellentéte az előbbi műnek, nagyon is tömör kisregény. Ez is magán viseli az író alkati tulajdonságait, de itt minden koncentráltan a cselekményt szolgálja.

Hogy a történetnek volt-e valóságalapja, vagy pedig teljesen képzelet műve-e, arról Ambrus soha sem nyilatkozott. Később, leánya kérdésére sem szólt erről. Még azt sem mondta meg, hogy a regény hősnője bűnös-e vagy ártatlan az író szerint. Nem ez a lényeges — volt a véleménye — hanem a regény ügyvéd főszereplőjének lelki válsága.

A kisregény hőse, Szombathy Károly védőügyvéd, elvállalja egy gyilkossággal alaposan gyanúsított leány, Irén védelmét. Irént azzal vádolják, hogy megmérgezte azt a súlyosan beteg borkereskedőt, akinek otthonában anyja a házvezetőnői tisztet ellátta. A borkereskedő titkon szerelmes volt a szép és művelt leányba, ezért a javára végrendelkezett, kitagadva egyetlen rokonát. Ezen épül a vád. Az ügyvéd hisz a leánynak és sikerül is a felmentését elérnie. Közben annyira megszereti, hogy feleségül veszi. Jól élnek, gyermekeik vannak, mikor egy este a börtönbe került rokon a rabkórházba kéreti Szombathyt és megesküszik előtte, hogy ő ártatlan; a gyilkos tehát csak Irén lehetett. Szombathyban most feltámad a gyanú a felesége ellen. Nem tud olyanlan élni, aki embert ölt, hiába esküszik meg Irén gyermekeik életére, hogy ártatlan. A gyanú öngyilkosságba kergeti Szombathyt.

A regény — mely kriminalisztikai írásműnek is beválik — mindenestől lélektani tárgyú. Mint Bírónál, itt is, Szombathynál, a belső élet ábrázolásán van a hangsúly.

Ez a belső szilárdság, mely nemegyszer hőseit a pusztulásig viszi, nagyon jellemző Ambrus műveiben. Ezek hősök a szó legszorosabb értelmében, akkor is, ha valamilyen csekély dologhoz ragaszkodnak, mint például a *Goliath* című novella meteorológusa, számtalanszor átírt, de soha el nem fogadott verses színdarabjához (1888), vagy a *Csák Máté a gázgyárban* Boróczy Titusza, aki egész éven át robotol, hogy szabadsága alatt, egy hónapig ősi fészékében régi módon a nagyurat játszhassa (1890). És ha ezeknek a hősöknek a jellemzésénél nem is hiányzik az ironia, de egyfajta sajnálatot és mély együttérzést is érez az olvasó azok iránt az emberek iránt, akik nem alkalmazkodnak, hanem mernek önmaguk lenni, az egész külvilág ellenére is.

Az érzelmi élet ábrázolásában Ambrus a novella tömör műfaját találta a legjobbnak. A műfaj megválasztása nem véletlen. Míg a *Midas*-ban még egyszerre mindent ki igyekezett fejezni, ami foglalkoztatta, most már elválasztja a tárgyakat. Ez az időszak a tiszta költészetre való törekvés — prózában. Legjobban az ún. „conte bleu”-iben a „kék mesék”-ben látható ez a törekvés. Elbeszélő ereje, jellemzőkészsége tömören nyilvánul meg. Sehol egy felesleges szó. Ezek a novellái szinte építészeti szabályossággal vannak megkomponálva. Regényei mellett ma is ezek: a *Ninive pusztulása* (1893), *Pókháló kisasszony* (1893), *Dom Gil a zöld nadrágú* (1894), *Mese a halászlóról és a tengerészlóról* (1895), *Az Ispilánti leányok* (1898) meg a *Bob az oroszlán* (1898) a legismertebb művei, melyek hamarosan számos idegen nyelvre lefordítva is megjelentek és azóta is szerepelnek a századforduló

magyar irodalmára kiterjeszkedő idegennyelvű — hazai és külföldi — antológiákban. Pedig ezek a novellák a nyelvi cizelláltság miatt nagyon próbára teszik a műfordítói képességet. A *Mese a halászcserjéről és a tengerészről* című conte bleu-ből, még Ambrus életében, Henri Baudin párizsi filmrendező, játékfilmet akart készíteni: ezt csak a nagy gazdasági válság akadályozta meg. E képszerű novellák megjelenítése a vásznon terveként azóta is újra meg újra felmerül.

Az 1890-as években Ambrus eleinte a *Magyar Hírlap*ba ír novellát és tárcacikket, de kezdettől fogva munkatársa a Kiss József szerkesztésében megjelenő *A Hét*-nek is. Volt olyan időszak, amikor ketten alkották a redakciót. Amellett Ambrus hivatalnok is: a Földhitelintézetnél közben kiadmányozóvá lépett elő. 1891 óta tagja a Petőfi-Társaságnak. Mindez számos kötelezettséget ró rá. Ekkora munkásságot csak felfokozott élettempó mellett lehetett bírni. De Ambrus, szervezetének szívóssága következtében, bírta ezt a tempót.

1894-ben megismerkedik egy szép fiatal énekesnővel, Benkő Etelkával, akit nagy lelkitusa után feleségül vett. Egyre ez a téma foglalkoztatja: két nagyon különböző körből jött ember házassága lehet-e szerencsés? Az *Őszi napsugár* (eredetileg: *Szeptember*) című regényében, mely 1895-ben hagyta el a sajtót, ez a kérdés még a meglett férfi és a fiatal leány vonzalmának kontrasztjában jelenik meg. Hódy Balázs, temetkezési intézeti tisztviselő és lírai költő albérlőként él a Fodor családnál, melynek leánykáját, Ellát, aprócska kora óta ismeri. Feleségül venné; de mikor annak fiatal udvarlója akad, önként visszavonul. A regény befejezéséből sejteni lehet, hogy Ellát ez az udvarló nem veszi el, mert szegény leány, tehát hoppon marad. Ez a regény *A Hét* hasábjain látott napvilágot. Következő nagyobb regényében, a *Giroflé és Girofla*-ban, mely négy évvel később az *Új Idők*-ben jelent meg, már más a kérdéscím. Itt nem az életkor a probléma, hanem az eltérő társadalmi helyzet. Elveheti-e feleségül Vidovics Feri, a dúsgazdag bácskai földbirtokosfiú a szegény kis kezdő színésznőt, Haller Mirát? Vidovics sokat vívódik önmagával. Ambrus válasza feltételes: igen, elveheti — de számítania kell a külvilágra, annak megbotránkozására is. Ha a leányszöktetéssel záródó regény jól is végződik — ez Ambrus kevés irodalmi „happy end”-jeinek egyike — tervezett, de megírásra már nem került folytatása, a *Szívárvány*, már nem lett volna ilyen szerencsés végű. A színpadról a házasság révébe ért Haller Mira a terv szerint utóbb visszatér a színpadra, de boldogságát sehol sem találja meg és a tervezett regény végén holttestét a velencei lagúnából fogják ki. Ennek a megírására már nem került sor, s ezért az irodalomtörténet Ambrus legderűsebb műveként könyveli el a *Giroflé és Girofla*-t.

Ambrust, novellái egy részének derűs hangja miatt, mint humoristát is számontartják. Ilyen például az *Emberrablás*, melyet Mándy Iván a rádióban gyakran hallható musicallá dolgozott át, vagy *A porcelán*, melyből 1972-ben televíziós játék készült. De ez a humor inkább irónia, s általában az író munkáinak hangja inkább komoly, s az évekkel ez egyre komolyabbá is válik.

A második házasságból nem származtak gyermekek. A fiatal asszony mindig visszavágyik a színpadra, s évek múlva el is szerződik az Operaház-

hoz énekesnőnek. A házasság kiegyensúlyozott, de nem éri el az első boldogságát.

Ambrus, hogy jobban az irodalomnak élhessen, elhagyja a Földhitelintézetet és teljesen az irodalmi munkából keresi meg létfenntartását. Ezzel elveszíti azt a függetlenséget, amit eddig rövid munkaidejű és aránylag kevés dolgot adó íróasztala jelentett számára. Anyagi gondjai azonban nincsenek, mert hatalmas munkabírása megbirkózik az irodalomból való megélés cseppet sem könnyű feladatával. Mindenütt szívesen veszik írásait és neve miatt abban a szerencsés helyzetben is van, hogy ő szabhatja meg, mi az, amiről írni hajlandó. Így a munka nem teher, hanem öröm a számára. De ez az időszak a mozgékony időszeke is. A *Magyar Hírlap* után a *Pesti Napló*, a *Pesti Hírlap*, a *Független Magyarország*, *Az Újság* és a *Magyar Nemzet* munkatársa, végül, a világháború előtt és alatt *Az Est*-é. De ugyanakkor sokat ír Herczeg Ferenc lapjába, az *Új Idők*be és a kimondottan konzervatív *Magyar Figyelő*-be is, majd az újonnan induló *Nyugat*-ba.

Többször ő maga is vállalkozik lapszerkesztésre. 1900-ban egy évig az *Új Magyar Szemlé*-t szerkeszti, melyben sikerül neki az egyre inkább polarizálódó irodalom mindkét oldalának képviselőit egyazon orgánumban hasábjain termékeny diszkusszióra megnyernie. A szerkesztésben alapelve az, hogy csak színvonalas munkát kíván közreadni. Mintája a francia *Revue des Deux Mondes* című folyóirat, mely ott már évek hosszú sora óta áll fenn. Inkább konzervatív jellegű orgánumban ez, az Académie Française tagjai sűrűn írnak bele, de mégsem válik egy csoportosulás szócsövévé. Nagy előnye, hogy mindig aktuális is tud lenni. Franciaországban ez a folyóirat évtizedek hosszú során át állott fenn, még a második világháború előtt is megjelent. Ambrus, Párizsból való hazatérte után is kitűnően fel tudta használni ezt a folyóiratot arra, hogy információit a francia irodalmi és közéletéről szinten tartsa. Előfizetője volt mindvégig és könyvtárában meg is őrizte az évfolyamait. Idehaza egy hasonló jellegű folyóirat fenntartása — főként kellő anyagi támogatás hiányában — csak egy évig sikerült. De így is jelentős eredmény volt az *Új Magyar Szemle* fenntartása, mert benne sok lehetőség jutott szóhoz. Az *Új Magyar Szemle*ben jelent meg Ambrus műfordítói tevékenységének egyik legismertebb darabja, Flaubert *Bovarynéjének* fordítása is.

A századforduló körüli években a magyar irodalom a politika hatására kettészakadt. Az irodalmi jobb- és baloldal egyaránt létrehozzák a maguk sajtóorgánumait. Ambrust mindkét tábor szeretné maga mellé állítani. Ő azonban őszintén és lelkiismeretesen megvallja, hogy egyiknek a programjával sem ért egészen egyet. A miért? kérdésében inkább baloldalinak lehet őt tekinteni, de a radikalizmus útját nem vállalta. Az írói függetlenségre éppen ettől az időtől kezdve egyre erősebben hat mindkét oldal nyomása. A két tábor ismételtelen tett kísérletet rá, hogy őt egészen magának nyerve meg, de Ambrus nem állt kötélnek. Ez visszahatott sorsára is, mert mindkét tábor lassan visszahúzódott tőle és nem kolportálta műveit. De azért gondjai nem voltak így sem. A Révai kiadó cég, bár számára kedvezőtlen feltételekkel, 1906-tól sorozatban kiadta összes műveit. Ezek, több év alatt összesen 16 kötetben jelentek meg. Aranyozott bordó vagy világoskék

színű sorozatban kerültek forgalomba. E kötetek némelyike ma is felbukkan valamelyik antikváriumban, bár inkább a későbbi utánnomásokkal és kiadásokkal lehet találkozni.

Ez az az időszak is, amikor Ambrus könyvtára nagyon megnövekszik. A klasszikusok mellett, amelyek számára állandó munkaeszközök is, a kortárs irodalom is egyre jobban bevonul bibliotékájába, nem kis részben tiszteletpéldányok formájában. Emellett nagyon jelentős a folyóiratállománya, mely szintén dokumentációs célt szolgál. Könyvtárához lehet számítani saját cikkeinek kivágotgyűjteményét is — megőrizte írásait, az összes művek kiadása is részben így vált lehetővé — de eltett általa jelentősnek tartott idegen írásműveket is, többnyire széljegyzeteket. Ez mind dokumentatív szempontból történt. Hogy éppen ezért tágas dolgozószoba nélkül nem tudott megenni, egészen természetes.

De nemcsak hatalmas munkáiram jellemezte. A fárasztó munkában felüdülést gödöllői tartózkodásai jelentettek a számára.

Édesanyja 1897-ben a kastély mögötti csendes Lovarda utcában egy kis házat vett, és itt lakott rendszerint kora tavasztól késő őszig, de néha télen át is. A ház száma akkoriban Lovarda utca 2. volt; a második világháború után a 6. számot nyerte. Ide jött az író is pihenni, édesanyjával elbeszélgetni — és dolgozni is. A hosszú kert végében, közel a csendes utcához, deszkából ácsolt faasztalon dolgozott, itt írt novellát, tárcát, színi-bírálatot. A nyári hónapokban sokszor beutazik pár órára Pestre, aztán megint kijön ide, édesanyjához és kisleányához, akit a szerető nagyanya nevel.

Közben utazgat Olaszországban, Ausztriában, Németországban is. Megélhetési viszonyai jók, a közönség tiszteli, megbecsülésben van része. De mindezért sokat, nagyon sokat dolgozik és ez idő előtt megviseli egészségét. Sok időt vesz igénybe a könyvkiadásban való közreműködése is. Ilyen például a *Klasszikus Regénytár* szerkesztése, amit egyideig egyedül, majd Voinovich Géza társaságában lát el, akit ő vezetett be az irodalmi életbe.

Irodalmi munkásságában, kivált novelláiban, a századforduló körüli években hangsúlyváltozás észlelhető. Egyfajta csalódottság, pesszimizmus erősödése jellemzi munkáit. A művészproblémák mellett a „sokaság”, az átlagember sorskérdései egyre erősebben foglalkoztatják. Leplezetlenül kizsákmányoltnak érzi magát és nem is alaptalanul. Az irodalom üzletté lett és ő nem tartozik azok közé, akik mások munkájából meg tudnak gazdagodni. Egyre erősebben érzi a szabad pálya hátrányait is.

1902-ben *Solus eris* címmel jelenik meg egy újabb, nem nagy terjedelmű regénye, mely valósággal támadás a konok, alkalmazkodásképtelen társadalmi konzervativizmus ellen, mely különösen a szellemi emberek életét keseríti meg.

Regényének hőse, Asztalos Gyula, fiatal, de nagyon tehetséges, népi eredetű festőművész. Mestere ajánlására kerül a jablonkai kastélyba, ahol az utolsó magyar oligarcha, Szepessy Kristóf báró él a családjával. Ez a főnemesi allűrökben gondolkodó dúsgazdag és fanatikus úr, aki a tulajdon gyermekeit is tönkretette rangszerűségi rögeszméjével, előbb elhalt menyé, majd az attól maradt árva kis unokája képét festeti meg Asztalossal. A művész beleszeret a kis Kata grófnőbe, aki egyébként maga is rangon aluli

házasságból származott. A leány még szökésre is hajlandó volna, csakhogy Asztalos Gyuláné lehessen. De Asztalosban sokkal több a felelősségtudat Kata sorsa iránt, semhogy elvigye a leányt a bizonytalanságba. Kata tervét leleplezik. Az öreg báró, unokája és a többi családtag nagy könyörgésére is csak úgy lenne hajlandó beleegyezni a házasságba, ha Asztalos egyszer s mindenkorra lemondana a festésről és elvállalna egy tanácsosi állást valamelyik minisztériumban. Ebbe a mélységesen megsértett művész nem egyezhet bele: de ha beleegyezne is, Kata *akkor* már nem tudná szeretni. Így hát elválnak útjaik — örökre.

Már a rövidrefogott tartalomból is kiviláglik az az erős társadalomkritikai töltet, mely Ambrusnak ezt a regényét jellemzi. Szepessy Kristóf báró szinte a merev, megsontosodott magyar feudalizmus szimbólumává válik, mint Asztalos Gyula a művészi függetlenségévé és a polgári-köznepi büszkeségévé. De bármilyen ellentétes alakok is, és az író bármennyire is nem titkoltan Asztalos mellett foglal állást, egy bizonyosfajta emberi elismerést a kemény ellenféltől sem tagad meg, mert ő is a saját *meggyőződéséből* cselekszik úgy, ahogyan cselekszik. Ez a fajta lovagiasság a mindenkori ellenfelekkel szemben egyébként nagyon jellemző Ambrus egész írói és emberi magatartására.

Egyébként Asztalos a négy nagy ambrusi regényhős közül talán a legszerencsétlenebb. Bíró tragikus, de küzdő hős; Hódy rezignáltan önként vonul vissza; Vidovics, kedvező helyzetével élve, legalábbis az elkészült regényben, győz; Asztalosnak tulajdonképpen nincs választása, vissza *kell* vonulnia. Ez a *kell* az új elem Ambrus századforduló utáni írásaiban. Egyre kevésbé lát reményt a kitörésre; de azért nem adja fel a harcot az irodalmi önérvényesítésért.

Nem lehetséges felsorolni Ambrusnak ebben az időben keletkezett novelláit. Ezek száma oly nagy, hogy pusztán felsorolásuk felülmúlja egy ilyen korlátozott terjedelmű tanulmány kereteit. Mégis, néhányal kivételt kell tenni, mert nagyon jellemzőek. Ilyen az 1904-ben megjelent *Szent Szerafin megtérése*, majd az 1908—1910 körül keletkezett *A bazár ég* és a *Húszéves háború*, melyekben életfilozófiáját fejt ki. Ambrus az irodalomban hivatást látott; életszemlélete ideális szempontok után igazodott; nem kedvelte a másokat kihasználó és cinikus embereket és kivált nem szenvedhette az igazságtalanságot. Ezért nemegyszer súrlódásai voltak a kiadókkal, különösen a Révai-céggel, mely őt is igyekezett kihasználni. Igyekezett magát tehát, amennyire lehetett, a kiadóktól függetleníteni. E függetlenség fő bázisa a *különböző* folyóiratokba és napilapokba való írás volt. Igyekezett közel maradni a lapszerkesztőségekhez és a kiadóhivatalokhoz területileg is. 1911-ben a József körút és az Üllői út sarkán álló nagy háromemeletes bérházba költözött, ott a csendesebb harmadik emeleten tágas ötszobás lakást vett ki, s bár ez a lakás csak bérlemény, innen már nem is megy el máshova lakni haláláig, csak egy-egy külföldi útra vagy gödöllői nyaralásra; máshova nem kívánkozik. A tágas lakásban jól el tudja helyezni egyre szaporodó könyvtárát, és vendégeket is méltóképpen fogadhat. A földszinten levő Valéria kávéházban szereti átfutni a napilapokat, ~~és~~ fogadja azokat is, akiknek nehezére esik a három emeletet megjárni.

4. Ambrus Zoltán pesti könyvtárszobájában (1912 körül). A mennyezetig érő hatrészes nagy könyvtárszekrény az egész szobafalat végig elfoglalta. A szoba túlsó (nem látható) falán is könyvesállvány, ill. szekrény volt. Pontosan ugyanígy állott a gödöllői Ambrus-émlékszoba is 1934 és 1944 között a könyvtárral.

Munkáját nagyon segíti, hogy kisleánya, Gizella, ki közben felnőtt és elvégezte a felsőbbfokú iskolát, majd tanítónői oklevelet szerzett, s aki maga is folytat önálló irodalmi munkásságot, a korrektúrában, levelezésben, irattára rendbentartásában tevékenyen közreműködik; valósággal titkári teendőket lát el mellette.

Ambrus szerette a rendet, éppen ezért könyveit, cikk-kivágatait, feljegyzéseit, melyek idővel nagyon megszorodtak, külön szobában gyűjtötte össze. A bibliofília és a könyvtár problémáját két 1906-ból való novellájában találjuk említve, *A könyvtárosné* és *a Könyvmolyok* címűekben, melyekből félreérthetetlenül kitűnik, hogy a gyűjteményeknek már ekkor nagy kedvelője volt. Azt írja ugyan, hogy „... a tudomány, milyen kellemes játék, de milyen veszedelmes és hálátlan szerető!” — de azért örömmel és sokat olvas. Ez, publicisztikai munkássága miatt szükséges is a számára. Érdeklődési köre nagyon tág volt; ezt e sorok írója, halála után fennmaradt könyvtárának állományát böngészve, maga is tapasztalta. De gyűjtőtevékenységében Ambrust elsősorban az vezette, hogy a klasszikusok és az ismertebb írók — utánanézés céljából — meglegyenek. Könyvtára tehát részben referenz-jellegű volt. Valószínűleg látszik, hogy korábban kevesebb könyvet gyűjtött; de ezekben az években, amikor anyagilag tehető, vásárolja és részben dedikálva kapja könyvtárának jelentékeny részét. E sorok írója számos lexikonra és lexikon jellegű enciklopédikus kiadványra emlékszik vissza. Voltak régi memoár-kiadásai, közte elsősorban XIV. Lajos,

a Régence és XV. Lajos kori memoárok. Ambrust ez a kor érdekelte; a francia XVIII. századra némelyik novellájában is utal, sőt az egyik, az *Egy kis tévedés* című, a forradalom idején is játszódik. Könyvei jórészt francianyelvűek voltak, de sok német és angol, sőt olasz nyelvű művet is mondhatott magáénak, s természetesen igen sok magyar könyvet is. Így például az Akadémia által kiadott történeti monográfiák közül többre emlékszik vissza e sorok írója, mint Ruskin: *Velence kövei*, Fruin: *Tíz év Németalföld szabadságharcából*, Takáts: *Rajzok a török világból*. E sorozat egyik-másik köteténél Ambrus is közreműködött, például Jules Payot: *Az akarat nevelése* című, Veszely Ödön által fordított kötetet ő nézte át. (1905-ben jelent meg.)

A könyvtárral jelentőségben vetekedett irattára. Ambrus kezdettől fogva eltette — amint már említettük — cikkeinek egy-egy példányát is, néha kettőt is, későbbi sajtó alá rendezés céljából is. E kivágotgyűjteményének egyrésze elkerülte a pusztulást, s most is megvan. De ugyanígy megőrizte Ambrus a fontosabbnak tartott levélfogalmazványokat is, ami levelezésének sajtó alá rendezésénél nagy segítséget jelentett.

Ez a jól megőrzött dokumentációs anyag segítette Ambrust utóbb abban, hogy a lapokban szerteszórt írásait kötetben is megjelentethesse. Ilyen volt az Élet kiadóvállalat által 1914-ben közreadott *Színházi Esték* című színműbírálatkötet. Ambrus az eredetileg megjelent cikkekből a kötetben kihagyta az aktuális utalásokat, mindazt, ami az előadásra vonatkozott, tehát a színészek játékára és a rendezők munkájára vonatkozó részleteket: a bírálatokból az került be a szövegbe, ami magára a darabra vonatkozik. Ezek tehát elsősorban irodalmi és dramaturgiai vonatkozások. Évtizedek múlva ezért sokan úgy vélték, hogy Ambrus a színpadon a játékéletet nem értékelte kellően, mivel ez nem került bele a kötetbe.

Az *Új Időkben* jelennek meg 1908—1910 közt azok a humoros-irónikus hangú írásművei, melyekben az író sorsán elmélkedik. E hosszabb novellák főhőse Légváry Artúr, az irodalomból élő szerző tipikus alakja, aki a megélhetésért kénytelen-kelletlen kiszolgálja a közönséget, és, bár tisztában van azzal, hogy helyzete mennyire megalázó, mégis derűsen viseli el sorsát. E novellákat kötetben egyesítve 1910-ben a *Nyugat* adta ki *Kultúra füzertáncsal* cím alatt. Ebben az időszakban, két évvel később, jelenik meg a *Nyugatban* a *Mozi Bandi kalandjai* címet viselő humoros hangulatú írásműve. Kalandos diáktörténet ez. Hősét, Csipiszt, nálánál idősebb és erősebb osztálytársa, a Bika, szüntelen mozibajárásra csábítja, persze Csipisz költségén. Közben fantasztikus történetekkel traktálja naiv és félnék barátját, míg az, egy vad álom után rájön, hogy Bika elvonja a tanulástól, a kötelességteljesítéstől. A mű egyfelől ironikus kigúnyolása a fiatalság soraiban lábrakapó moziörületnek; de a figyelmes szemlélő a sorok közt egyfajta baljós társadalmi előérzetet is felfedezhet; a kalandorság felülkerekedésének veszélyétől való félelem bujkál a sorok közt. Bika mintha csak típusa lenne a mozi-kinevelte gátlástalanságnak, mellyel szemben a Csipisz-szerű jóhiszemű, de gyenge emberek védtelenek. A későbbi évtizedek megmutatták, hogy Ambrus baljós előérzetei cseppet sem voltak alaptalanok.

Az 1914-es évben jelent meg a gyermekkori emlékekre támaszkodó *A tóparti gyilkosság* című regénye. Ennek hangvétele a kezdeti derűs epizód

után komor hangúra vált át. Hőse, az egóban, visszaemlékezésszerűen elbeszélő író, ki magát itt Gombos Imrének nevezi, szintén kissé naiv és jóhiszemű ember. Egy utcai diákverekedésnél védelmére kel a városban még idegen Lóránt Agenornak, egy színészházaspár fiának. Agenor barátságába fogadja Gombost. Agenor mindig színházat játszik, s újdonsült barátját is ráveszi erre. Mivel a festett világból vett történetek rabja, Imrét is egyre jobban beleviszi a fantasztikumok, rejtelmek világába. Titokban elárulja Gombosnak, hogy gyilkosságot követett el: megölt egy kapitányt, hogy megtorolja a nővére becsületén esett sérelmet. Imre mindent elhisz neki; csak később tudja meg, hogy Agenor túlfűtött fantáziájával voltaképpen bolonddá tartotta. Agenor testvére még kiskorában meghalt; az egész mese kitalálás és irodalmi reminiszcencia volt csupán. Hanem a történet vége tragikus. Gombosból híres orvosprofesszor lett, és a sors úgy hozza, hogy Lóránt Agenor, a gyermekkori barát, a karjai közt hal meg, mint ünnepelt énekes-táncos színész, akit a betegség ifjan visz sírba olyan élet után, mely csupa „terefere, tréfa, tánc” volt.

Ambrus az első világháború előestéjén állott irodalmi pályafutásának csúcspontján. Művei külföldre is eljutnak: a *Midas királyt* németre és olaszra, az *Őszi napsugárt* franciára fordítják le, novellái angol, spanyol, svéd fordításban is ismertté válnak. Az egyetemen Riedl Frigyes professzor mint a magyar irodalom fontos kortárs személyiségét ismerteti hallgatóinak; ismert és méltányolt író és kritikus. És még nem is öreg: csak ötvenhárom éves.

Ekkor tör ki az első világháború.

Az övéhez hasonló munkásság számára ez nagy csapás. Minden teret a sajtóban a háború foglal el. Az élet militarizálódik: az irodalomtól a háborús lelkesítést várják a hivatalos fórumok, de egyideig maga a közvélemény is. Ambrus ilyen írásra nem kapható, mert gyűlöli a háborút, mint az emberi gonoszság és ostobaság megnyilvánulását. A *Nyugat*, *Az Est* és a *Világ* hasábjain jelenteti meg moralizáló, egyértelműen háborúellenes cikkeit és színibírálatait.

Ekkor írja — 1915-ben — a *Háború* című utolsó kisregényét, mely utóbb *A kém* címmel látott kötetben napvilágot. A kisregény a *Nyugat* hasábjain jelenik meg, s egyetlen tiltakozás a háború ellen. Keretes történet ez: 1885 szilveszterén egy francia tanár, az 1870/71-es háború veterán tisztje meséli el az írónak, hogyan akasztatott fel, fölöttesei parancsára, egy földhözragadtan szegény öregasszonyt, akinek csak annyi volt a vétke, hogy utat mutatott annak a német tisztnek, akinek a szüleinél valaha fiatal korában szolgált. Lambert tanár úr gyűlöli a háborút, mert „...a jóság, a részvétérzés és az emberiség: isteni törvények...” és „...a háború a legborzalmasabb valami a világon, mert felszabadítja azokat a démonokat is, amelyek a békében le vannak láncolva...” „...és a háború nem ártatlan abban, ha időnként nagyon elszaporodnak azok, akik fütyülnek minden erkölcsre.” 1915-ben az ilyen megnyilatkozásokért hamar nyakába akaszthatták az írónak hazafiatlanság vádját. De Ambrus nem ijedt meg ettől. Sok íróársával ellentétben, megtagadta a háborús propaganda szolgálatát.

Az 1915. év azért is nagyon tragikus időszak az életében, mert ekkor veszíti el nagyon szeretett édesanyját. Édesanyja 77 évet élt, s mindvégig értő olvasója volt fiának. Koporsóját lovaskocsin hozták ki a Józsefvárosból Gödöllőre, s a koporsót kocsin követte a család is. Mintha csak Völgyessy Bella *Midas király*-beli temetési menete elevenedne meg a valóságban... A hozzátartozókban tudatosodik: Valaki eltávozott közülük, Valaki, Akinek nagy része volt abban, amit az ambrusi életműnek nevezhetünk...

Ambrusban most már felülkerekedik a rezignáció. Ekkoriban írja meg azt a novelláját is, mely írói és emberi hitvallását foglalja össze. *A fületlen ember* című novella, mely szintén a *Nyugatban* jelent meg, Daniel Defoe-ról szól. Defoe megtört és fáradt ember, akiben felmerül a gondolat, hogy irigyelje a könyvek „örök békességét”; de azért bátran vállalja meggyőződését, és még a kenyérért sem képes a megalkuvásra. „Csak az igazat kerestem és megírtam a meggyőződésemet; mindig csak azt írtam, amit igaznak és a milliókra nézve tanulságosnak, hasznosnak tartok...” „...akárhová írok, mindenütt kikötöm, hogy csak a magam meggyőződését írom meg, mások eszméit nem, utasítást nem fogadok el... Én nem vagyok se tory, se whig; a tory párttól nagy szakadékok választanak el, de sok kérdésben a whigekkel sem érthetek egyet... Semmilyen zsoldos szolgálatra nem vagyok kapható...” Defoe — s vele Ambrus is — írásait hívja tanúságul maga mellett. „Tanúim az írásaim. Ezek bizonyosságot tesznek róla, hogy a nép érdeke meg a haladás ügye mindig hűséges szolgálójának talált... ott, ahol akár a polgári szabadságot, akár a vallásszabadságot kellett védelmezni, én sohase hiányoztam a legelső sorból... Ami hazámnak nagy érdeke, az nekem mindig személyes ügyem volt: mindig az igazságot és a szabadságot szolgáltam... Az írásaim tanúskodni fognak mellettem, talán századok múlva is.”

A novella egyébként annak a küzdelemnek a története, melyet Defoe-nak kiadójával, Taylornal kellett vívnia azért, hogy a *Robinson Crusoe* megjelenhessen, mely Taylornak dúsgazdagságot, Defoe-nak viszont csak a továbbtengődés lehetőségét jelentette. E történelmi tárgyú novellában író és kiadó, szellemi ember és hatalom feszültsége tömören, dinamikus átéléssel jelentkezik. Szépirodalom és publicisztika sajátos, megkapó egységben nyilvánul meg benne.

Ebben az időben választják be a Magyar Tudományos Akadémia tagjai közé is. Meg kell írnia székfoglaló előadását; de másirányú sürgős munkák miatt erre csak az utolsó percben gondolhat. Előadását, Cervantes-ről, egyetlen éjszaka alatt írta meg. Ezt utóbb ő maga is csodálta, hogyan sikerült néhány óra alatt annyira koncentrálnia, hogy az általa régen, gyermekévei óta szeretett és tisztelt íróról mindent ennyire tömören elmondjon, amit sok év óta akart.

Ugyanebben az időben, 1917 nyarán kerül a Nemzeti Színház élére. Már többször szóba került a neve, amikor igazgatóváltásra került volna a sor a színháznál: de most nagy kedvvel fogadja a felkérést. Ötvenhat éves. Örül az új állásnak, mert azt reméli, tehet valamit ebben a pozícióban a magyar színházügyért, megvalósíthatja irodalmi terveit is. Még nem tudja, hogy élete egyik legnehezebb periódusa következik.

Azzal tisztában volt, hogy lesznek nehézségei. De azzal, hogy ennyire nehéz helyzettel kell megbirkóznia, mint amilyenbe valójában került, nem számolt, hiszen eddig még egyetlen nemzeti színházi igazgatónál sem volt példa erre.

Keserves korszak ez. A háború, majd az azt követő pénz- és nyersanyaghiány miatt nincs mód a színház legalapvetőbb anyagi szükségleteinek kielégítésére sem. A költségvetés a színház szükségleteit nem fedezi. Már pedig pénzügyi alapvetés nélkül nincs sem színdarab, sem díszlet, sem színész. Ambrus azonban nem csüggedt. Azonnal felismerte, hogy az egyetlen út a nehézségeken való felülemelkedésre az, ha sikerül a színházat nyereséggé tennie. A rossz felszerelésen nemigen lehetett segíteni, de jó színművekkel és jó előadásokkal valamennyire ki lehetett egyensúlyozni a hátrányos helyzetet. Az előadások okozták a kisebb gondot: Ambrus úgyis a klasszikusok bemutatását tartotta elsődlegesen nemzeti színházi feladatnak; erre most volt lehetőség, bár gyenge külsőségek közt. Nehezebb volt a szereposztás kérdése. Minden társulati tagnak nem lehetett eleget tenni; és a színház belső anarchiája, a színészek egymásközi rivalizálása, vitája az egyes szerepekért rengeteg gondot okozott neki. Hol diplomáciával, hol eréllyel végre elérte, hogy a Nemzeti Színháznak az utóbbi években már szinte bomlófélben levő együttese munkaképessé vált. Olyan műsorpolitikát alakított ki, mely a közönségre is vonzó volt, és a meglévő színészgárdát is aránylag a legjobban tudta foglalkoztatni. Gondja volt új, fiatal színészek szerződtetésére is. Kiss Ferenc, Bajor Gizi, Úray Tivadar az ő felfedezettjei voltak, bár a színháznak az anyagi nehézségek miatt nem mindig sikerült a foglalkoztatásuk; s a két rivalizáló rendező: Hevesi Sándor és Csathó Kálmán is bizonyosfokig rákényszerült a közös ügy: a Nemzeti Színház érdekeinek szolgálatára.

Kétségtelen, hogy Ambrus a színházat elsősorban irodalmi intézménynek tekintette; a Nemzeti Színházat pedig különösen annak. A színpadot főként interpretációs színhelynek tartotta; de azért nem becsülte alá a színészi teljesítményt sem. Író, rendező és színész együttes produkciójának tekintette a jó előadást; de az alapot mégis a mondanivalóban látta. Ezért is igyekezett mindenáron a gyenge színdarabokat távoltartani a Nemzeti deszkáitól. De jó új darabok lekötésére ritkán volt alkalma. Ami viszont a rendezés ügyében való konzervativizmusát illeti, ez nemcsak esztétikai normákból folyt, hanem annak is következménye volt, hogy ebben az időben a színházak állapota általában olyan volt, amilyen nem ad módot nagyobb rendezői kísérletezésre; nemcsak a Nemzeti Színháznál volt ez így, de másutt is. A színdaraboknak pedig olyanoknak kellett lenniök, melyek biztos közönségre számíthatnak. Ezért azután az igazgatóságának korszaka, írói meggyőződése miatt is, a színházi adottságok miatt is, a klasszikus színművek korszaka volt. De egyes új darabok is, mint Gárdonyi *A bor* című vígjátéka, az ő igazgatósága alatt kerültek színre. Ambrus invitálta is az írókat, Gárdonyit, Herczeget, Móriczot, hogy adjanak színműveket a Nemzeti Színháznak.

Mint igazgatónak egészen egyedi volt a helyzete. Még a királyság idején nevezték ki igazgatónak, a Károlyi-kormány, majd a Tanácsköztársaság megerősítette e tisztségében és a kormányzás korszakának első

éveiben is a helyén maradt. Anélkül, hogy pozíciójának megtartásáért lépéseket tett volna, az a tisztelet, mely mint elismert író övezte, mindig megtartotta állásában. 1921 folyamán már gyakran támadták — és nemcsak jobbról, hanem balról is — főleg azért, mert objektivitását és a színvonalhoz való ragaszkodását nehezményezték. A gyenge darabok szerzői nem feledték el neki, hogy protezsált művük nem jutott át kritikai szűrőjén.

Egykori író-barátja, Pekár Gyula, most nemzeti irányúnak minősített politikai karrierista, különösen sokat ártott terveinek. Rossz néven vette neki azt is, hogy a tanácskormány megszűnése után védelmébe vette s nem engedte elbocsátani azokat a színházi tagokat, akik a Tanácsköztársaság idején amellé állottak. A fő támadási ok azonban az volt, hogy ellene szegült a színház személyi és dologi állománya dilettáns célokra való felhasználásának.

Nem jártak el vele szemben méltányosan nyugdíja ügyében sem. Mikor 1921-ben a Nemzeti Színház éléről távozott, huszonöt évi drámabíráói és öt évi igazgatói tevékenység után akkora nyugdíjat állapítottak meg a számára, amekkorát ebben az időben egy másodosztályú szakaltiszt kapott.

Pedig a színigazgatás időszakára Ambrus nagyon ráfizetett, a szó szoros értelmében. Minden téren.

Szinte teljesen megszűnt az irodalmi munkássága. Írásra nem jutott ideje: adminisztrálnia, intézkednie, ellenőriznie, tárgyalnia kellett. Az író elnémitotta az igazgató. Anyagilag is rosszul járt. A fixfizetés ebben az időben alig ért valamit, mert az árak folytonosan emelkedtek. Az inflációs idő alatt, hogy szükségleteit némileg fedezhesse, kénytelen volt szőnyegeiből, képeiből, sőt könyveiből is el-eladni egyet mást, mert az igazgatói fizetés sem volt elég a megélhetéshez. De a legrosszabb az, volt, hogy az egészségi állapota is megrendült. Színigazgatói működése alatt szinte semmilyen pihenése nem volt. Gödöllői házáat a hadsereg tartotta elrekvirálva; üdülő katonák voltak oda beszállásolva, akik lakták a házat, de karban nem tartották. Azt csak a háború után kapta vissza Ambrus, teljesen tönkremenve, romos állapotban. A kert, melyet édesanyja annyi szeretettel és türelmes munkával gondozott, elvadult, néhol sívó homokká vált. Csak egyszer jutott el, igazgatósága idején, nagyon megrongált egészséggel Ambrus Balatonfüredre. Szerencsére, erős szervezete kibírta ezt az időszakot is.

Pedig a Nemzeti Színháztól való megválásának időszakában még ketős gyászest is sújtotta. Egy súlyos veseoperáció után meghalt második felesége, aki hosszú éveken át az Operaház tagja volt és számos dalmű címszerepét is énekelte — például a *Pillangókisasszonyt* és *Carment* — majd pedig ugyancsak nagyon szeretett hugát, Ambrus Vilmát veszítette el. Ambrus Vilma tanítónő volt, vidéken élt. Most, nyugdíjba menve, Pestre jön; már megvan a lakása is. Egy vidéki üdülésről azonban holtan hozzák vissza. Gödöllőn temetik el, a szülők mellett.

A kettős haláleset nagyon megtörte Ambrust. Visszahúzódik a világtól. Keveset ír; inkább olvas. 1921 és 1924 közti években könyvtára is jelentős gyarapodásnak indul.

Közben magánéletében örömök is érik. Leánya, Gizella, ki időközben elvégezte a polgári iskolai tanárképző főiskolát és állásba került Budapest

Székesfővárosnál, a közeli Práter utcai polgári leányiskolánál, 1923-ban férjhezment Fallenbüchl Tivadar polgári iskolai igazgatóhoz, a későbbi háztartási és gazdasági szakiskola megalapítójához, egy akkor új iskolatípus szervezőjéhez. A házasságból 1924-ben egy kislány született, aki anyai nagyatyja után szintén a Zoltán nevet nyerte. Az író leányával, vejével és kis unokájával élt együtt, télen Budapesten, az Üllői út 36. számú házban — melynek másik címe a levelezésben gyakrabban használt József körút 87. — nyáron pedig Gödöllőn, a Lovarda utcai házban, melyet lakható állapotba hoztak.

5. Ambrus Zoltán gödöllői nyaralója az újjáépítés után. (1934. évi nyári állapot). A háromrészes ablak mögötti szobában volt elhelyezve az Ambrus-könyvtár.

Ambrus munkakedve a családjában őt ért örömök ellenére is csak lassan tért vissza. Ennek oka, mint azt ő maga is hangoztatta, a felhős politikai, de különösen kultúrpolitikai helyzet volt. Ambrus eszménye az volt, hogy az irodalomban mindenki szabadon fejthesse ki képességeit, és a bírálat csak az alkotást, annak színvonalát méltányolhassa: de a valóságos helyzet ettől távol áll. A kultusz-kormányzat másféle mértékkel mér a saját elvbarátainak és másfelé az azoknak, akik nem osztják orientációját. Ambrus íróbarátai jobbára baloldalinak és így mellőzendőnek, sőt ellenségnek minősülnek. Ambrus nehezen viselte el, hogy az egyetemes emberi és színvonalbeli mérce sérelmet szenvedett. De azért nem adta fel a reményt, hogy szavával sikerül az egyre fokozódó ellentéteket tompítania.

Miklós Andornak jól prosperáló sajtóvállalkozásánál, az Est-lapoknál talált magának állandó foglalkozást. Színibírálatokat, irodalmi ismertetéseket írt, majd általános társadalmi kérdésekről is, sőt néha világpolitikai eseményekről is, de sohasem az aktualitásnak: mindig az egyetemes morális szempontokat keresve. Publicisztikai tevékenységét hivatásként fogta fel.

Különösen sokat fessegette a *Pesti Napló*ba írt cikkeiben a francia irodalom belső harcainak kérdését. Ez jó ürügyül is szolgál részére, hogy áttételesen, de érthetően elmondja ezekkel a cikkeivel azt, amit idehaza a nagyonis óvatossá vált sajtó nem mer hangoztatni.

Ebben a munkájában jelent számára roppant segítséget, hogy saját és családjának stabil anyagi viszonyai miatt gondot fordíthat a könyvszerzésre. Ebben az időben a francia könyv olcsó és könyvkereskedések útján az író számára lehetővé vált mind a nagyarányú rendelés, mind az előfizetés Párizsból. Francia irodalmi lapokat járta: némelyikből most is megvan még néhány szám a margón jelzéssel. (*Gringoire, Candide, Je Suis Partout, La Plume*). Az *Illustration*-t is járatta. A napi- és hetilapok minden számát ugyan nem őrizhette meg — ezek tárolására 5×6 méteres alaprajzú dolgozószobája sem lett volna elégséges — de mindazt, ami munkájához kellett, s amiről úgy gondolta, hogy később egyszer még érdekes lehet a számára, eltette. Ilyen nagyarányú dokumentumörzés megfelelő regisztrálást és tárolást kívánt. Ambrusnak ebben nagy segítségére voltak leánya és veje, kik mindketten tökéletesen beszéltek franciául, s így a nagyarányú könyv- és sajtóanyag rendbentartásában nem volt probléma. A könyvtár, amennyire e sorok írója rá emlékszik, tematikus rendezésű volt. A nagyarányú gyarapodás — a posta szinte mindennap hozott, főleg francia, de magyar könyveket is — mindazonáltal felvetette a helyhiány kérdését. A mennyezetig érő polcok mellett a húszas évek vége felé egy nagy, a szoba közepére állított, minden oldalról körüljárható könyvespolc segítette az elhelyezést; de ez sem volt elégséges. Ahogyan mondani szokás, „minden tele volt könyvekkel” — de azért ebben a kollekciónban rend volt, Ambrus pillanatok alatt megtalált mindent. Tengernyi könyvét nemcsak gyűjtötte de olvasta is — e sorok írójára mély benyomást tett, hogy a legtöbb könyvben ott talált egy-egy ceruzás függőleges vonalat az író által fontosnak tartott soroknál: de kézírásos bejegyzésekre, észrevételekre nem emlékszik. Viszont a lényeges részeknél gyakran volt a könyvekben, rendszerint szintén francia eredetű, sokszor színes, könyvet reklámozó, karton könyvjelző is. Francia olvasmányaira Ambrus a *Pesti Napló*ba írt cikkeiben gyakran reflektált is.

A *Pesti Napló*ba írt cikkek éppen ezért nagyon figyelemreméltók a francia irodalomnak az 1920-as évekbeli hazai visszhangjának vonatkozásában is.

A szépirodalmi munkásság ebben az időszakban nagyon háttérbe szorult. Novellát már csak egyet írt, *A költő* címmel *Az Est*-be 1924-ben. Többi szépirodalmi munkái, „karcolatok”, humoreszkek, párbeszédés rajzok — szinte egytől-egyig társadalmi töltésűek. Ambrusban a szépíró most már a publicista váltja fel, és — bizonyos vonatkozásban — a regisztráló munkát végző irodalomtörténész és kritikus. A párbeszédés rajzot egyébként, mint műfajt, a magyar irodalomban már a századforduló előtt ő honosította

meg. Ezt a tényt már Riedl Frigyes is rögzítette, bár Ambrus, szerényen, nem tulajdonított az elsőség tényének jelentőséget. Életének ebben az időszakában azonban még egyszer előveszi régi figuráját, Berzsenyi bárót. Ironikus formában elmondja véleményét az önző és korlátolt pénzarisztokráciáról, de a magyar társadalomban még meglévő feudális allűrökről is. Humanizmusa, mértéktartása azonban itt is megnyilvánul. Berzsenyi nem ellenszenves, inkább csak nevetséges. Ambrus nem akarta, hogy művei bármilyen irányú agitáció eszközei legyenek. Ő a hangsúllyal, és a stílussal kívánt befolyásolni, de elvetette az egyes emberek vagy csoportok elleni támadás módszerét. Vezérelve mindig az emberiség, a mértéktartás és a színvonalasság voltak. Azt remélte, hogy a bírálat elég erős fegyver ahhoz, hogy jobb belátásra térítsen, s ezért különösen érzékenyen reagált a bírálat korlátozására. Amikor egyszer, már élete vége felé, egy Mussolinit bíráló kitétele miatt egy mondatot kihagytak a vasárnapi *Pesti Napló* cikkéből, felháborodottan tiltakozott a szerkesztőnél: ilyet vele ne tegyenek, más-képpen otthagya az Est-lapokat. Öregen is később volt lemondani szépen jövedelmező és főleg örömteljes munkát jelentő állásáról, mint meggyőződése és véleménynyilvánítása korlátozását elviselni.

Ahogy cikkeiben kiállt az általa vallott meggyőződés mellett, ugyanúgy tett társadalmi téren is, ahol erre módja volt. Erre a Baumgarten alapítványnál nyílt lehetősége. Babits, a kurátor mellett tanácsadó testület ítélte oda a díjakat az alapító intenciói szerint. E tanácsadó testületben Ambrus volt az egyik legtekintélyesebb tag. El tudta érni, hogy baloldali író is számbajöhetett a díjra; de társai nem mindig voltak ilyen elszántak, s így szándékait nem mindig vihette keresztül.

A kormányzat ezt a tevékenységét nem nézte jó szemmel. De meg kell hagyni, hogy ez Ambrus megbecsülésén nem változtatott; minden irodalmi megnyilvánulásra őt is meginvitálták, sőt a kormányfőtanácsosi cím adományozásával meg is igyekeztek nyerni. Ambrus erre csak fáradtan legyintett: ez a megkésített kitüntetés, élete alkonyán, számára már nem volt öröm.

Egyik utolsó műve, az *Író és titkára* című, hatrészes sorozatában, mely csak 1981-ben, majdnem félszázaddal halála után jelent meg kötetben, Anatole France-ról és titkáráról, Broussonról szól: ebben a beérkezett író rezignációjának ad hangot.

Utolsó éveiben a társadalmi élet fárasztotta. Ha lehetett, családja körébe húzódott vissza. Övéinek szeretete sok csalódásért kárpótolta; de a sorokon érzett aggodalom, a jövő perspektíváinak előérzete, erre is rávetette az árnyát. Előre megmondta, hogy nem nagyon sokára egy újabb háború fog bekövetkezni, amelynek következményei még kiszámíthatatlanok.

Ezekben az időkben családotól nyaranta körülbelül egy hónapot töltött az Adriai tenger mellett, az akkor Olaszországhoz tartozó Lovranában. Ez volt a teljes pihenése. Utána, augusztusban Gödöllőn voltak mindannyian: de itt már dolgozott. Főleg a vasárnapi *Pesti Napló* cikkeket írta itt egy gyalult deszkából ácsolt faasztalon, földbeásott fapadon ülve a kert végében, a Lovarda-utcai kertkapu mellett, nézegetve a nagyon gyér jövést-menést, gondolatokba mélyedve.

De volt még egy gödöllői programja is: szeretett a vasútállomási étteremben üldögelni estefelé, egy-két pohár szódás bor mellett, hallgatva

a vonatok füttjét és zörejét, néha negyedórakig szóltanul nézve környezetét, olykor lehuny szemmel, merengve. Meg is mondta hozzátartozóinak, mire gondol ilyenkor: szüleiére, gyermekkorára, a biharmezőkeresztesi vasúti állomásra, későbbi utazásaira — és az egész nagyvilágra, melyet annyira behálózna az utak és vasutak s amelyben az emberek mégis oly nehezen jutnak el egymáshoz... És gondol a Nagy Útra is, amelyre neki is nem-sokára el kell készülnie...

Ahol a háborúban utóbb elpusztult étteremben csendben üldögélt, most az új vasútállomás kis virágágyai vannak.

A család, anyagi erőit összeszedve, újjáépítteti a már dűledező házat. A tervrajzon egy megjelölés: „Öregúr szobája”. Fáradt mosollyal nézi a rajzokat; de azért örül nekik.

S sorok írójának felvillan egy emlékképe ebből az időből. A gödöllői ház tornácán, petróleumlámpa fényénél rója az író a sorokat az újság számára. A cikkek időre készen kell lennie...

Az utolsó nyáron már nagyon fáradt; nagyon izgatja a világválság, családjá — és az egész emberiség sorsa. Különösen a németországi fejlemények aggasztják. „Ha Hitler uralomra kerül, elkerülhetetlen a világháború” — mondja nemegyszer.

Ekkor már keveset jár ki; de sokat olvas. Szinte mindig könyv vagy ceruza és papír van előtte. A szó szoros értelmében az írásban él.

1932. február 28-án éjszaka, budapesti lakásán távozott el az élők sorából. Influenzát követő szívgyengeség vitte a sírba. De utolsó cikkének, az *Átértékelés*-nek korrektúráját még a halálos ágyán is kijavította.

Temetésén még egyszer — és talán utoljára — ott van az *egész* magyar szellemi, irodalmi élet, a jobb- és a baloldal egyaránt. „Az ő ravatalánál nincs kettészakadt magyar irodalom” — írja a róla szóló nekrológban egy író társa...

Azután — a ház újjáépítve áll. A kegyelet megőrizte benne Ambrus könyvtárát, kéziratait, használati tárgyait. Körülbelül nyolcezer kötet könyv — talán több is, de ennyi egészen biztosan. Készül a cédulakatalógus; hiszen az 1920-as évek francia irodalmából szinte minden fontosabb mű megvan benne és sok százra, talán ezernél is többre megy a dedikált kötetek száma. És amellet még a budapesti lakáson is maradt mintegy ezer kötet. A zöm azonban Gödöllőre került, ahol szépen felállítva könyvespolcokon sorakozott a könyvtár, egy egész szoba falait betöltve. A könyvespolcok alatt fiókok: bennük kéziratok, képek, iratok, levelek. Minden szépen rendezve. E sorok írójának szülei sokat dolgoztak a könyvtár rendezésével; időnként bevontak abba másokat is, például azt a latinszakos egyetemi hallgatót, aki ekkor — a harmincas évek közepén — e sorok írójának órákat adott. A gyűjtemény teljesen rendezett volt. Nyaranta e sorok írója, az iskolai tananyagtól felszabadulva, boldogan forgatta a köteteket, örömmel regisztrálva a nagyatyjának szóló baráti hangú írói dedikációkat: Gárdonyi, Herczeg, Babits, Bródy, Tömörkény, Móra és még felsorolni is nehéz, hány más író; de nemcsak tőlük, hanem egyetemi tanároktól, tudósoktól és természetesen sok kevésbé ismert szerzőtől is. Különösen jól emlékszik e sorok írója a Gutenberg könyvkiadó vállalat klasszikus sorozataira:

6. Fallenbüchl Tivadarné Ambrus Gizella (1888–1982), az író leánya, életrajzírója és műveinek bibliografusa, a budapesti Ambrus-gyűjtemény szobájában (1961). A háttérben levő szekrényben Ambrus Zoltán könyvei és róla szóló irodalom.

Victor Hugo, Dumas, Tolsztoj, Thackeray, Dickens, Zola sorozataira, melyeket sűrűn forgatott. Bársony István baráti dedikációval ellátott könyvét *A rab király szabadon-t*, s Herczegnek ugyanilyen művét *A királyné futárját*-t e tanulmány írója többször is végigolvasta; az utóbbinál felmerült benne is egy percre a kétely, hogy „a rákosi sívó homokon” vajon fennmaradhat-e ez a könyvtár, s ha igen, meddig? Pedig akkor még nem volt háború.

Sok könyv volt ebben a könyvtárban az 1848/49-es szabadságharerról és az azt követő időszakról: történeti művek, melyek Ambrus számára még

közelmúlt voltak, e sorok írójának azonban már távolabbi történelem; azután számos folyóirat teljes, vagy hézagos évfolyamai: például a *Revue des Deux Mondes*, az *Illustration*, a magyar irodalmi életből az *Új Magyar Szemle*, a *Szerda*, a *Századok Legendái*, a *Nyugat*, a *Magyar Figyelő*, a *Budapesti Szemle* és az *Akadémiai Értesítő*. Azután a francia lexikonok: *Tout en Un*, *Larousse*, és olyanok is, melyeknek címe már nem jut e sorok írójának eszébe. Ott voltak a Ványi-féle *Magyar Irodalmi Lexikon*, a *Színházi Lexikon* és még sok más segédkönyv. Megvoltak a német és az angol irodalom klasszikusai, eredeti nyelven, díszes kiadásban, és sok nyelvkönyv, szótár. Ott voltak a régi memoárok is, Saint Simon emlékiratai, finom bőrkötésben, vagy a *Chronique de l'Oeil-de-Beuf*, egy Louis-XIV-memoár múlt századi kiadása. Voltak politikai pamfletok is, régiek és újabbak, például a Tharaud-fivéreknek az 1920-as évek Magyarországról szóló művei is és mások. És ott voltak a család régi könyvei mellett az író unokaöccsének, Mihály Dénesnek, a televízió feltalálójának kezdeti technikai publikációi is. A könyvtár zöme azonban szépirodalmi volt, különösen francia — nagyon különböző színvonalú — de ez nem is lehetett másként, hiszen a rendelés folyóiratrecenziók és könyvkereskedői prospektusok alapján történt; Ambrus még ezeket a prospektusokat is megőrizte.

Aztán — aztán, igen, eljött a háború, amelyről Ambrus előre megmondta, hogy még szörnyűbb, még pusztítóbb lesz, mint az első világháború volt; és hiábavalóbb is.

E sorok írója 1944. november 2-án délután látta utoljára a régi könyvtárat — megkopsasztva, megtizedelve; de még állt. Azután édesanyja, 67 éves beteg férjét és hadköteles korú fiát kockáztatni nem akarva, amíg lehetett, a helyi érdekű vasúton egyedül többször kiment Gödöllőre, és a szó szoros értelmében a hátán hozta be azt, amit lehetett. Így menekült meg a levelezés, a feljegyzések nagyrésze, fogalmazványok, iratok zöme. November közepétől azonban Gödöllő már hadművelési terület volt, frontvonal. Az utolsó hírt december 10-én a Lovarda utcai nyaralótárs, dr. Németh Sándor kultuszminisztériumi tanácsos hozta: a ház még áll! Másnap már gödöllői harcokról keringtek a hírek és az összeköttetés teljesen megszakadt.

A háború áldozatául esett a nagy könyvtár, a kéziratok egyrésze és szinte minden személyes használati tárgy: a Pestre menekítésért már szeptember óta ismételtlen tett kísérletek teherautóért, szállítási lehetőségért — nem vezettek eredményre. Pedig e sorok írója, még szeptemberben, kétségbeesett kísérletként, szülei engedélyével azt is megpróbálta, hogy a Nemzeti Múzeumnak ajánlja fel a gyűjteményt, ha azt onnan elhozzák, a Múzeum pincéjébe. Azt a választ kapta, hogy a gyűjtemény a Magyar Nemzeti Múzeumban sincs biztonságban, mert háború van és nincs teherautókapacitás. Maradt egyetlen lehetőség: a család menekítette azt, amit lehetett — és úgy, ahogyan bírta.

Ami megmaradt, tizenkét évvel később még egy tizedelésen esett keresztül. A történelem szelejtez: habent sua fata libelli.

...A könyvek, a tárgyak visszatérhetnek a földbe, ahogyan visszatér maga az ember is. A hely, ahol élt, és a mű, amiért dolgozott, amiért élt: megmarad. Minden pusztulás ellenére is.

ZOLTÁN AMBRUS, SCHRIFTSTELLER UND BÜCHERSAMMLER
(1861—1932)

ZOLTÁN FALLENBÜCHL

Zoltán Ambrus ist eine sehr bedeutende Gestalt der ungarischen Literatur und spielte im literarischen Leben der Jahrhundertwende und später eine wichtige Rolle. Die Gelegenheit der 120. Jahreswende seiner Geburt in 1981 und die 50. Jahreswende seines Todes in 1982 gab dem Verfasser einen Anlass zu dieser kleinen Studie.

Zoltán Ambrus war, sozusagen, von der Wiege an ein Bücherfreund. Sein Vater, Joseph Ambrus von Csikszentkirály in Siebenbürgen gebürtig (1825—1880) entstammte selbst einer gebildeten Széklerischen Familie. Sein Grossvater war Tierarzt: einige seiner Bücher, so z. B. das Werk von A. J. Wolstein blieben über 130 Jahre, bis 1944 in der Familiensammlung erhalten. Joseph Ambrus wollte Priester werden, aber der ungarische Unabhängigkeitskampf 1848/49 brachte ihn aus dem Seminarium aufs Schlachtfeld. Nach dem Waffenstillstand von Világos wurde er, der viele Sprachen kundige, zuerst, als verborgener Emigrant innerhalb seines Vaterlandes, Privatlehrer bei der Familie Czárán in Seprős, dann Beamter der K. K. Privil. Nordost-Eisenbahngesellschaft in Debrecen. Dort lernte er seine Ehefrau, Wilhelmine Spett (Speth) kennen. Die Familie Speth — eine sehr alte Sippe des südwestlichen deutschen Gebietes — kam als Ärzte- und Chyrurgenfamilie nach Ungarn zur Zeit Maria Theresias. Wilhelmine von Speth war mütterlicherseits die Nichte des zu seiner Zeit sehr bedeutenden ungarischen Journalisten Mihály Kovacsóczy (1801—1842). Auch die Spett und die Kovacsóczy — eine Wirtschaftsbeamtenfamilie aus dem magyarischen Kleinadel — waren eifrige Leser. Allen Familienmitgliedern war die Kenntnis der lateinischen, deutschen und französischen Sprachen gemein.

Unter solchen Umständen ist eine Interesse für Bücher des Schriftstellers schon von Kindheit gegeben. Seine ersten Lektüren waren die *Bibel*, das *Leben der Heiligen*, dann später Cervantes und Shakespeare. Schon mit Kinderjahren war er, durch einen Verwandten, der die Ingenieurlaufbahn mit dem Schauspielereben verwechselte, mit dem Theaterwesen in Kontakt gekommen. In einem seiner späteren Werke: *A tóparti gyilkosság* (Der Mord auf dem Seeufer 1914) kommen diese Debrecener Kindeserinnerungen zum Gelten.

Seit 1871 wohnte die Familie in Pest; Ambrus studierte zuerst im Piaristen- dann im Königl. Katholischen Obergymnasium zu Buda. Als häufiger Theaterbesucher entwickelte er in sich schon früh den Talent des Kritikers. Sein erster in Druck erschienener Artikel ist eine scharfe Kritik über das Theaterstück von Björnson: *Leonarda* (1879). Damit war er auf einem Schlag berühmt geworden. Schon als Schüler sammelte er eifrig Bücher; er hatte besonders für Dramaturgie Interesse.

Der frühe Tod seines Vaters bei der Sommerfrische in Gödöllő im Juli 1880 wies ihn auf den Brotverdienst. Er studierte Jura an der Universität Pest, arbeitete daneben in einem berühmten Advokatenbüro der Stadt als Praktikant und Kanzellist, lies aber seine Interesse für Literatur nicht fallen. Er schrieb Theater- und Bücherrezensionen für die Zeitschriften und Zeitungen, verdiente damit gut und half nicht nur der Familie, sondern kaufte auch sich weitere Bücher. Nach der Absolvierung seiner juristischen Studien kam er als Kanzellist zu der Ungarischen Bodenkreditanstalt (Földhitelintézet) und blieb in dessen Diensten als Beamter über ein Jahrzehnt lang.

1885 gelang ihm mit der Hilfe seines Onkels, des Kanonikus Gyula (Julius) Spett ein längerer Aufenthalt in Paris und Frankreich. Der Onkel war selbst literarisch tätig, als Übersetzer der Werke von Emile Bougeaud, und Herausgeber von Moralliteratur. Ambrus studierte an der Sorbonne, hörte dort unter Anderen auch Renan und wurde mit dem Taine'schen Positivismus wohl bekannt, welches ihn gewissermassen beeinflusste. Inzwischen schrieb er viele Artikeln für die Tageszeitung *Nemzet* (Nation) aus Paris und wurde schon damals ein Vermittler französischer Kulturlebens in Ungarn. Durch seine Artikeln berühmt geworden, wurde er nach der Rückkehr nach einem Jahr einer der Anführer der jungen Schriftsteller. Die Forderung dieser war eine Modernisierung der ungarischen Sprache, Emanzipation der Prosa gegenüber das einseitige Überwiegen der Lyrik in der Literatur, und Beschäftigung mit den aktuellen Problemen in den Werken. Ambrus war auch dazu geeignet: durch seine Kritik wurde er bald zu einer literarischen Autorität.

Mit der Belletristik fing er auf dem Gebiet der Novelle 1886 an. Seine erste Novelle *Messziről jött levelek* (Briefe aus der Ferne) brachte schon wegen der Behandlung des Themas Aufmerksamkeit, denn der Humanismus und Sympathie gegenüber der armen Wittwe eines 1849 in Ungarn gefallenen kaiserlichen Offiziers war damals selbst, in der austrophoben ungarischen Literatur eine Seltenheit. Schon in dieser Novelle kam seine Grundhaltung: Humanismus, Rittlerichkeit, Respekt des Mitmenschen zur Geltung. Sein Standpunkt war immer jener der christlichen Moral, wenn auch von dem Geist des „Fin de siècle“ etwas pessimistisch beeinflusst. Der Kampf in der ungarischen Literatur ging damals besonders in der Richtung, um eine tiefere psychologische Analyse geben zu können. In seinem ersten grossen, und bis heute best bekannten Roman *Midas király* (König Midas, auch in Deutsch erschienen; besprochen auch im Werk von Bompiani) gibt er die geistige Wandlung eines Kunstmalers, dessen erste Ehe glücklich ist, aber in Armut verläuft: nach dem Tod der geliebten Frau wird er aber reich und gefeiert, findet aber mit der zweiten Ehefrau, einer Gräfin, keinen echten seelischen Kontakt, und stirbt, ganz verzweifelt, auch in seiner Kunst enttäuscht, durch Selbstmord. Zu diesem Roman gab dem Schriftsteller das persönliche Erlebnis seiner ersten Ehe Anlass. Seine Frau, Gizella v. Tormássy (1867–1888) war selbst eine junge Schriftstellerin, künstlerisch begabt. Nach einem Jahr glücklichster Ehe, starb die junge Frau bei der Geburt ihrer Tochter, Gizella Ambrus (1888–1982), die als Halbweise durch die väterliche Grossmutter Ambrus erzogen wurde.

Auch der nächste Roman, *A gyanú* (Der Verdacht; auch deutsch erschienen beim Verlag Reclam in Leipzig) hat tragisches Ende. Es handelt sich darin um einen Advokaten, der eine, im Mordfall beschuldigte junge Dame zum Freispruch bringt, sie heiratet, aber dann, infolge einer Angeberei, den Glauben an ihrer Unschuld verliert und Selbstmord begeht. Dieser Roman ist, wenn auch vielleicht auf Grund eines damaligen Falles fussend, eigentlich ein psychologischer Roman. Ambrus hatte ein reges Interesse für Psychologie; er sammelte jene Bücher, die sich mit Psychologie beschäftigten; aber seine literarische Wirkung als praktischer Psychologe in der Literatur ist früheren Datums, als seine Sammeltätigkeit.

Die Romane folgten eine Reihe von Novellen, die berühmt wurden und in viele Sprachen übersetzt erschienen. Besonders eine Reihe von sog. „contes bleues“ wurde sehr bekannt — einer von ihnen kam noch Jahrzehnte später bis zum Filmszenarium — und diese sicherten Ambrus einen ständigen Platz in der ungarischen Literatur, mehr noch, als seine Romane.

1894 von neuem verheiratet mit einer jungen Sängerin, gab Ambrus seine gute Stelle bei der Bodenkreditanstalt auf und lebte nun von der Literatur, das heisst aus der Journalistik. Das bedeutete ihm, als sehr respektiertem Schriftsteller zwar eine hohe Bezahlung seiner Artikeln und Novellen, aber zugleich ein überstrengtes Arbeitstempo. Auch seine weitem Romane *Őszi napsugár* (Herbstsonne, ersch. in französisch als *Soleil d'automne*) und *Giroflé és Girofla* (G. und G.) hatten Beifall beim Publikum, aber er konnte sich nunmehr schwer für grössere Arbeiten freimachen. Die Tagesarbeit der Journalistik und die dramaturgische Betätigung bei dem Ungarischen Nationaltheater brachten ihn viel Ehre bei. Er hatte dabei die Gelegenheit, ausländische, besonders französische Bücher und Periodika zu bestellen, die er aufbewahrte. Er redigierte auch ungarische Periodika z. B. *Új Magyar Szemle* (Neue Ung. Revue), nach dem Muster des *Revue des Deux Mondes*, aber in Ungarn konnte eine solche Zeitschrift, mangels von einem wohlhabenden und zugleich gebildeten Publikums nur kurze Zeit bestehen.

Ambrus war übrigens auch als Übersetzer von Flaubert und Maupassant berühmt geworden. Bei der Spaltung der ungarischen Literatur in eine Rechts- und eine Linksorientierung blieb er, Verteidiger der Objektivität und des künstlerischen Niveaus, neutral, und damit verlor er viele Freunde. Die Ausgabe seiner Sämtlichen Werke seit 1906 und sein überspanntes Arbeitstempo sicherte ihm einen hohen Lebensstandard gegenüber den meisten Schriftstellern: Reisen, schöne Wohnung und grosse Bibliothek gehörten zu diesem Niveau. Als Erfrischung galten Auslandsreisen, besonders in Italien und Deutschland, aber auch Aufenthalt in der Sommervilla zu Gödöllő, in der Lovarda-utca, wo seine Mutter die halbverweiste Tochter, die Lehrerin wurde, erzog.

Seine Haltung war immer: Unabhängigkeit. Sein Roman *Solus eris* (1902) — Liebe eines Kunstmalers und einer jungen Gräfin das zum Scheiden der Lebenswege führt, ist auch ein Dokument dafür. Ambrus war der erste in der ungarischen Literatur, der die Haltung des Intelligenzlers und besonders des Künstlers literarisch und ethisch anspruchsvoll schilderte.

Ambrus war ein Mann von Überzeugung und dadurch schied er aus den literarischen Cliquen-Kämpfen aus. Seine anerkannte Betätigung als Kritiker führte zu seiner Ernennung zum Direktor des Ungarischen Nationaltheaters 1917: dieses Amt bekleidete er, trotz den politischen Umwälzungen bis 1921. In ständigem Kampf mit den verschiedenen Präntensionen um ein anspruchsvolles Theater, wurde er müde, und zog sich dann, nur eine ständige Kritikerrolle bei der Tageszeitung *Pesti Napló* behaltend, ins Privatleben zurück. Sein letzter Roman *A kém* (Der Spion) war ein leidenschaftlicher Protest gegen den Krieg als solchen, im Jahre 1915. Er erhielt die Auszeichnung eines Oberregierungsrates i. J. 1924.

Seine Privatbibliothek war ungefähr 8—10 000 Bände gross. Neben Lexika und anderen Reference-Werken sammelte er besonders Prosaliteratur, hauptsächlich Romane. Fast vollständig war die bedeutende zeitgenössische französische Romanliteratur und Kritik; dann Memoiren, Kulturgeschichte, und Klassiker. Er hatte auch eine Sammlung seiner eigenen, sehr umfangreichen, zerstreut erschienenen Artikeln, ferner von literarisch interessanten Artikeln. Wegen Dokumentation bewahrte er sorgfältig seine Korrespondenz. In dieser Arbeit waren seine Tochter — Mittelschullehrerin — und der Schwiegersohn Tivadar Fallenbüchl (1877—1949), Mittelschuldirektor, ihm behilflich und nahmen ihm, mit dem eintretenden Alter, alle Lasten der Dokumentation von der Schulter ab. So konnte er sich auch im Alter frei mit den literarischen Studien und Schriftstellerbetätigung beschäftigen. 1924 hatte er die Freude noch, Grossvater zu werden, danach lebte er ganz zurückgezogen im Kreise seiner Familie, vom literarischen Leben sich immer mehr entfernend, jedoch bis zum Todestag literarisch arbeitend. Er starb am 28. Feber 1932.

Sein Nachlass wurde von der Familie sorgfältig aufbewahrt. Die Bibliothek und Privatgegenstände wurden im Familiensommersitz Gödöllő gut geordnet erhalten, bis zum Dezember 1944, wo die Bibliothek bis zu wenigen Stücken Opfer des Krieges wurde. Die Handschriften gingen zum Teil verloren; die Korrespondenz konnte zum grossen Teil gerettet werden und ist heute noch im Besitz der Familie. Die Tochter Gisella Fallenbüchl geb. Ambrus verfertigte nach ihrer Pensionierung eine Bibliographie der väterlichen Werke und schrieb auch eine Monographie seines Lebens, welche einstweilen noch in Handschrift geblieben ist.

Ambrus war einer der wenigen Schriftsteller in Ungarn, der nicht nur literarisch schaffend war, sondern auch eine Dokumentation hinterliess, die für die Literaturgeschichte wichtig gewesen war.